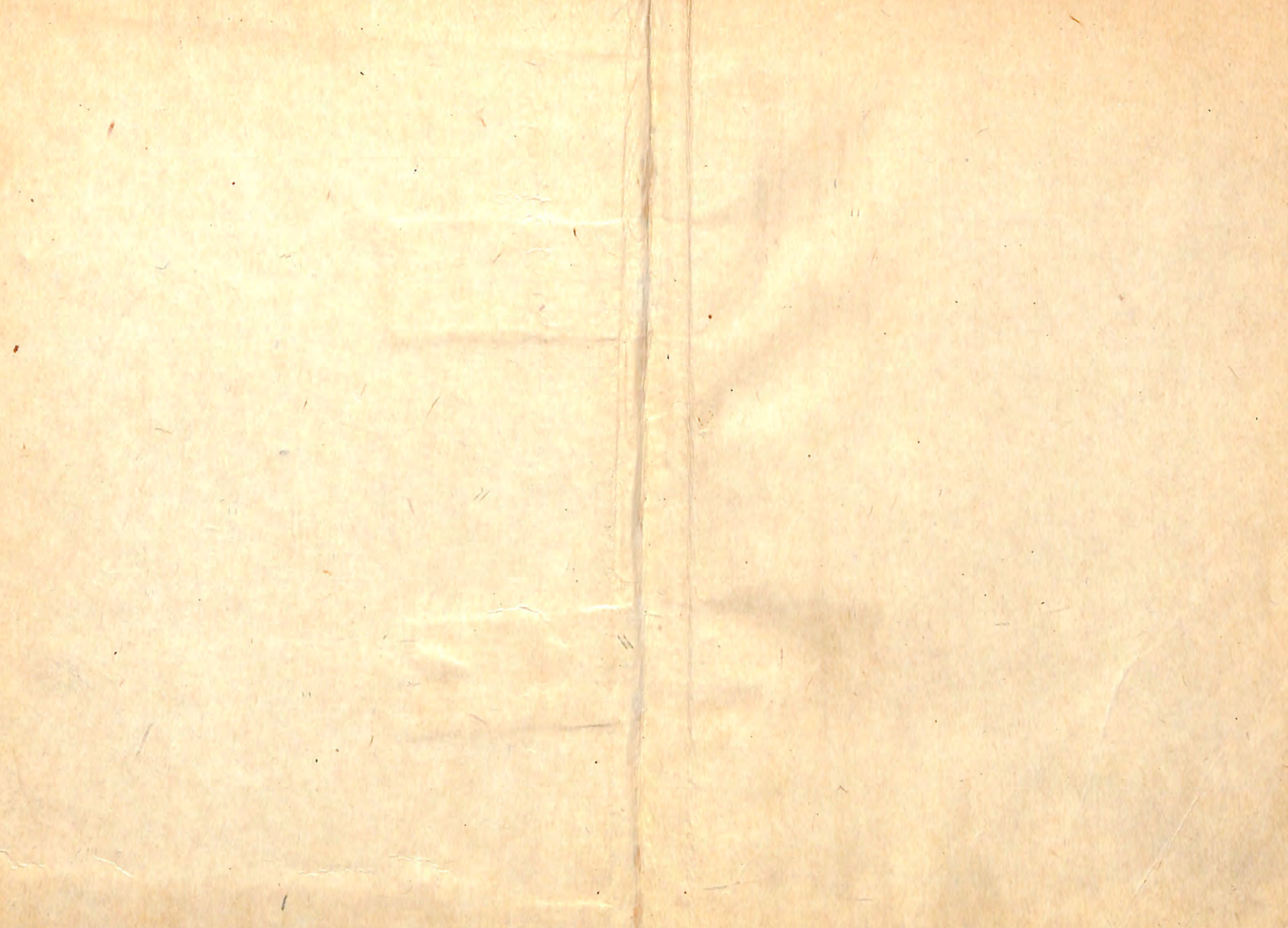

18735

Րաֆֆի
Չարաշերտից
3-րդ հրատ.

Կեղև 1905

Ր ա ճ ճ ի

Չ Ա Լ Ա Լ Է Դ Դ Ի Ն

Մի պատկեր նրա արշավաճափներից

երրորդ հրատարակություն

Մի թարգման տպարան

16370

891-99

Զ Ա Լ Ա Լ Է Դ Դ Ի Ն

(Մ Ի Պ Ա Տ Կ Ե Բ Ն Բ Ա Ա Բ Շ Ա Ի Ա Ն Ք Ի Ց)

Ա.

այլս ամիսը 1877 տարուայ մօտե-
նում էր իր վախճանին: Աղբա-
կայ՝ Լեանա դաշտերից մէկի վըայ,
առաւօտեան մառախուղն միջեց,
հազիւ երեւում էին մի քանի
վրաններ, սեւ կապերտից պատրաս-
տուած, որոնք բոլորաձեւ շարուած
էին մինը միւսի մօտ, թողնելով իրանց
մէջտեղում բաւական ընդարձակ հրապա-
րակ: Տեսնողը առաջին անգամից կը կարծէր, թէ դրանք
մի խաշնարած ցեղի չաբրներ են, որ զետեղուել էին այդ
կանաչազարդ հովտի մէջ, իրանց անասունների համար
արօտ գտնելու: Բայց քանի որ արեւը բարձրանում էր,
լեռներին պատած մառախուղը աւելի եւ աւելի նօսրա-
նում էր, վրանների տարածութիւնը ընդարձակ հովտի

1 Աղբակը տաճկական Հայաստանի գաւառներից մէկն է, որ սահմա-
նակից է Պարսկաստանի Խոյ եւ Սալմաստ գաւառներին:

1302-54

2003

մէջ հետզհետէ մեծ քանակութիւն էր ներկայացնում: Այս կասկածելի երեւոյթը այն ժամանակ նրան բանակի ձեւ էր տալիս:

Նւ իրաւ, վրանների առջեւ ցցուած երեւում էին եղեգնեայ երկայն նիզակներ, որոնց ծայրերը զարդարած էին սեւ փետուրներով, իսկ հրապարակի վրայ անբացատրելի խռովութեան մէջ շարժվում էին զինուորուած սղամարդիկ, որոնց երեսները արտայայտում էին կատաղի անհամբերութիւն: Բանակից հեռու, դալար խոտերի մէջ, արածուած էին բոլորովին պատրաստ, թամբած ձիաներ, որոնց առջեւի եւ ետեւի ոտներից մէկը շղթայած էին բրխովներով չը փախչելու համար:

Վրաններից մէկի առջեւ, — որ իր մեծութեամբ եւ փառահեղութեամբ որոշվում էր միւսներից, — ցցած էր մի կարմիր դրօշակ, որի չորս անկիւնների վրայ կարդացվում էին, արաբական տառերով դրոշմուած, չորս անուններ՝ — Այի, Օաման, Օմար եւ Աբուբէքր: Իսլամի նախկին խալիֆաների այս չորս պատկառելի անունների մէջտեղում նշմարվում էր մի սպիտակ ձեռք, որպէս օրինակ մի աներեւոյթ աջի, որ իր հովանաւորութեան ներքոյ պիտի առաջնորդէր զինուորուած ամբոխը դէպի պատերազմի դաշար:

Այս իսկ վրանի շուրջը հաւաքուած էր մարդիկների բազմութիւն, որոնք անդադար եւ եւ մուտ էին գործում նրա մէջ:

Այնտեղ թանձր թաղեքի վրայ նստած էր միջահասակ մի մարդ կրակոտ աչքերով եւ ալեխառն մօրուքով: Նա ոտքից ցզուրկ հագնուած էր սպիտակ գունով, որ արեւելքում նշան է բարեպաշտութեան եւ մարդու անձնագործութեան, որ իր կենդանութեան ժամանակ զգեցել

էր մահուան պատանքը: Ծերունու հաստ գօտիի աջ կողմից քարշ էր ընկած մի երկայն թասբէշ (տէրողորմեա) խոշոր հատիկներով, որոնք բաժանուած էին որոշեալ թուով իւրաքանչիւր աղօթքի կարգը եւ համարը պահպանելու համար: Իսկ գօտիի ձախ կողմից երեւում էին կեռ խէնջարի եւ մի զոյգ ատրճանակի ծայրերը, որոնց փողերն թագնուած էին հայէբեան վերարկուի տակ, որ անփոյթ կերպով ձգած էր նրա ուսերի վրայ: Գլուխը փաթաթած էր սպիտակ ապարօշով (չալմայ), որի վրայ երեւում էին մետաքսեայ դեղին թելերով ասեղնազործած արաբական տառեր: Նա նստած էր ծալապատիկ կերպով եւ ծնկների վրայ դրած ունէր մի կեռ թուր Դամասկոսի շէնքով:

Այս պատկառելի ծերունին իր արտաքին կերպարանքով ներկայացնում էր մի անձնաւորութիւն, որ կրում էր իր մէջ կրօնի ջերմեռանդութիւնը, որպէս մի բարձր հոգեւորական, եւ պատերազմողի քաջազնական ոգին, որպէս հզոր զինուոր: — Նա եւ շէյխ էր եւ զօրավար:

Նա նստած էր վրանի բարձր եւ պատուաւոր մասնում, որպէս նախապետ եւ իշխան, իսկ իր աջ եւ ձախ կողմերում կարգով շարուած էին մի քանի աղաներ հնարեան զէնքերով: Դրանց մերձաւոր ընտանութիւնը Շէյխի հետ արդէն ցոյց էր տալիս, թէ հասարակ մարդիկ չեն, այլ զլխաւորներն են այն ամբոխի, որ դրսում զետեղուած էին վրանների մէջ, կամ հաւաքուած էին հրապարակի վրայ: Աղաները լուռ էին եւ խօսում էին այն ժամանակ, երբ Շէյխը խօսեցնում էր:

Շէյխի մօտ մի քաշքուլե՝ մէջ ածած էին թրդթերի մանր կտորտանք, որոնք միաջափ կերպով ծալած

1 Մի անօթ, որ կրում են գերվիշները եւ պատրաստվում է հնգկական ընկուղի կեղեւից, կամ մի տեսակ ծովային խեցից, որ սնկի ձեւ ունի:

էին եռանկիւնի ձեւով : Այս փոքրիկ ծրարները նման էին այն թալիսմաններին, որ ջադուկները տալիս են մարդկանց զանազան խորհրդաւոր նպատակներով : Բայց իսկապէս կախարդական ոչինչ չը կար նրանց մէջ, այլ նրանց վրայ գրուած էին մի-մի սող Ղօրանի այն այէթներից, որոնց զօրութեամբ մարդ ազատ է մնում ամեն տեսակ չարից եւ փորձանքից :

Վրանի մուտքը բաց էր : Դրսում գտնուած բազմութիւնից մի-մի մարդ անդադար ներս էր գալիս. նա դեռ չէմքի վրայ չը հասած, չըքում էր, երկրպագութիւն էր տալիս, եւ այնպէս չըքէչըք մօտենում էր Շէյխին, իր սուրը դնում էր նրա ոտքերի մօտ եւ ձեռքը համբուրում էր : Յետոյ ծերունին առնում էր քաշքուլի միջեց եռանկիւնի ձեւով ծալած թղթերից մէկը եւ տալիս էր համբուրողին : Եւ առանց ոտքի վրայ բարձրանալու, նոյնպէս չըքէչըք յետ էր դառնում եւ դուրս էր գալիս վրանից :

Այսպէս այցելուները անդադար մինը միւսի ետեւից, նոյն ծէսը կատարելով, ներս էին գալիս ու դուրս գնում : — Ամեն մի քաջ, իր սուրը Շէյխի ոտների մօտ ձգելով, նուիրում էր նրան եւ փոխարէնը ստանում էր խորհրդական թղթերից մէկը, որ անխոցելի պէտք է պահէր նրան թշնամու ղէնքերից : Եւ այս պատճառով վրանից դուրս եկածին պէս, նա իսկոյն մի շորի կտորի մէջ ղնելով, կարում էր իր աջ թեւքի վրայ :

Երբ թղթերի բաժանման գործը վերջացաւ, դրսում լսելի եղաւ մի թմբուկի ձայն, եւ զինուորուած բազմութիւնը ամեն կողմից շտապով սկսեց մօտենալ սրբազան զօրավարի վրանին : Իսկ երբ բոլորը հաւաքուած էին, այն ժամանակ դուրս եկաւ Շէյխը : Ամբողջ բազմու-

թիւնը աջ ձեռքը երեսին քաշեց եւ լուռ օրհնութիւն կարդաց (սալաւաթ) : Այս գործողութիւնը մահմետականների մէջ նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս քրիստոնեաների մէջ երես խաչակնքելը :

Որովհետեւ ուրիշ բան չը կար, ձիերի թամբերը միմեանց վրայ դարսելով, վրանի առջեւ կազմուեցաւ մի ամբիոն : Շէյխը բարձրացաւ նրա վրայ : Եւ իր ձեռքում չունէր գաւազան, որ սովորաբար կրում էր քարոզի ժամանակ, այլ նրա փոխարէն բռնած ունէր կարմիր դրօշակը, որի զլխին փողփողում էր սպիտակ աջը չորս խալիֆաների անուններով : — Այս դիրքը յիշեցնում էր այն հրաշալի երեւոյթը, երբ Արաբիայի մարզարէն անապատի մէջ առաջին անգամ բարձրացաւ ուղտերի թամբերից կազմուած ամբիոնի վրայ եւ խօսեց իր ոգելից ճառը :

Շէյխի քարոզը սկսուեցաւ օրհնութիւններով, որոնց մէջ խիստ ջերմեռանդ արտասանութիւններով փառաբանվում էին Ալլահի, Մուհամմէտի եւ նրա զխաւոր յաջորդների՝ Օմարի, Օսմանի եւ Աբուբէքրի անունները : Յետոյ սկսուեցաւ մի քաջալերական ճառ հետեւեալ խօսքերով .

“Ո՛վ Իսլամի որդիք, մեծ մարզարէն — փառք իր զօրութեանը — կոչում է ձեզ մի սուրբ գործի համար, կոչում է ձեզ պատերազմել իր կրօնի թշնամիների դէմ, որոնք սկսել են թափել Աստուծոյ ծառաների արիւնը : (Եւ թող նզովեալ լինին նրանք) :

Վհատութիւնը, երկչոտութիւնը եւ կասկածը թող հեռու լինին ձեզանից, որովհետեւ երկիւղը Աստուծոյ զինուորների համար չէ : Տէրը ինքը կը տայ ձեր բազուկներին զօրութիւն, եւ թշնամու պարանոցները ձեր սրերի առջեւ կը կտրատուին, որպէս չըբացած հասկը հնձողի մանգաղի առջեւ : Դուք ձեր ձեռքով կը բռնէք

Նրանց գնդակները եւ դէպի իրանց յետ կը դարձնէք: Չեր անձները պաշտպանուած կը լինեն երկաթեայ պարիպներով, որոնց ձեր աչքերը չեն տեսնի: Չեզ աջակից կը լինեն կոտորող հրեշտակների աներեւոյթ գունդերը, որոնց մարգարէն ձեզ օգնութեան կ'ուզարկէ: Մեծ է իսլամի Աստուածը եւ բացի նորանից ուրիշը չը կայ:

Բոլոր գաւուրները պիղծ են Աստուծոյ առջեւ: Նրանց կայքը, կեանքը, ընտանիքը, եւ ամեն ինչ, որ պատկանում է անհաւատներին, Աստուած մատնում է ձեր ձեռքը: Յափշտակեցէք, կողոպտեցէք, այրեցէք եւ կոտորեցէք, որքանով կը լիանայ ձեր սիրտը: Աւարը եւ իր կրօնի թշնամիների արիւնը Աստուած հալալ է՝ անում սուրբ պատերազմի զինուորներին:

Չեզանից կ'ընկնին նրանք միայն, որոնց սրտերը կը մոլորեցնէ սատանան եւ որոնց հողիները կը սառչին: Երկչոտները ատելի են Տէրի առջեւ: Եւ ատելի ատելի կը լինեն նրանք, որ կը փախչեն կռուի դաշտից: Չեր թիկունքը չը պիտի տեսնի թշնամին: Նա, որ Աստուծոյ համար է պատերազմում, սուրը ձեռքում պիտի մեռնի:

Երբ որ ձեզանից մէկը թողնելու լինի պատերազմի դաշտը, այն ժամանակ Աստուած կը զայրացնէ կնոջ սիրտը, որը կանգնած չաղբի մուտքի առջեւ, կ'ընդունէ իր տղամարդին այս խօսքերով. « Գնա, հեռացիր, դու իմ այրը չես: Ինչու չեն տեսնվում քո վէրքերը, ինչու դու մենակ դարձար, ուր են քո ընկերները. — հեռացիր, նա իմ այրը լինել չէ կարող, որ անպատուեց իր զէնքերը: Չը կայ մի ատելի դառն բան, քան կնոջ յանդիմանութիւնը. բայց Աստուծոյ զգուանքը սարսափելի է:

1 Հալալ համարվում են այն բաները, որոնք օրէնքով սուրբ են եւ չեն արգելուած:

Սուրբ կրօնի թշնամիների արիւնի հոսումը հաճելի է Տէրի առջեւ: Անհաւատների ատերակների ծուխը Նա ընդունում է, որպէս մի ողջակէզ, որից մուխը ուղեղ բարձրանում է դէպի Յաւիթենականի աթոռը: Կոտորեցէք, որքան կը զօրեն ձեր բազուկները, այրեցէք, որքան կարող էք դուք: Եւ ձեր կոտորածների արիւնի իւրաքանչիւր կաթիլը համբարքով դուք կը ստանաք մի-մի հուրի՝ Աստուծոյ ջէննաթի մէջ:

Մեծ է ուղղափառների Աստուածը եւ բացի Նրանից չը կայ մի ուրիշը:

Եթէ ձեր վեր առած գերիներից՝ ձեր սրտերին հաճելի կը լինի ընտրել կնիկներ կամ աղջիկներ հարձանելու մտքով, — եթէ դուք ծառայացնելու համար կ'ընտրէք պատանի ստրուկներ ձեռք ընկած գաւուրներից, — Աստուած չէ արգելում ձեզ, միայն այն ժամանակ, երբ նրանք կ'ընդունեն իսլամը: Իսկ եթէ հաստատ մնացին իրանց մոլորութեան մէջ, ձեզ թոյլ է տրվում սպանել: Զուգաւորութիւնը ուղղափառի մի անհաւատի հետ արգելում է Աստուած: Իսկ ծերերին, թէ նրանք կին լինէին եւ թէ այր, խնայել չը կայ: Անհաւատութիւնը նրանց մէջ ամրացած է իրանց ցամաք ոսկորների նման:

Արդար եղէք աւարի բաժանման մէջ եւ ձեզանից ամեն մէկը թող չը զրկէ իր ընկերին: Մի մոռանաք Աստուծուն բաժին հանել ձեր կողոպուտից, որովհետեւ Նրա հրեշտակները նոյնպէս պատերազմելու են ձեզ հետ: Խնամք տարէք, եթէ մէկը ձեզանից հիւանդ լինի կամ

1 Հուրի նշանակում է յաւերժական կոյսեր, որ ստանում են իսլամի արդարների Աստուծոյ դրափառի մէջ, որպէս փորձատրութիւն. այս հրաշքն է նիֆանից ատելի մեծ բաժին ունեն նահատակները:

վերաւոր, որովհետեւ դուք ամենքդ եղբայրներ էք այդ սրբազան դրօշն տակ»:

Դեռ եւս երկար խօսում էր Շէյխը, կանգնած իր ամբիոնի վրայ, որպէս իսլամի մարմնացած ոգին, որպէս հալածասիրութեան եւ մոլեռանդութեան մի կենդանի օրինակ: Երա ձայնը ազդու էր եւ սուր, իսկ բարբառը զուրկ չէր ոգեւորող պերճախօսութիւնից: Ղօրանի աշակերտը, — որի մէջ այնքան բանաստեղծական յափշտակութեամբ երգվում է սրբազան պատերազմը (Չհաթ) իր բոլոր արիւնային զոյներով, — Ղօրանի աշակերտը միայն կարող էր այսպէս ոգեւորել մի վայրենի բազմութիւն մարդկանց մոթելու համար:

Շէյխի ճառը մի համառօտ եղբակացութիւն էր այն աստուածեղէն զբքի բովանդակութիւնից, որին հետեւում է ամբողջ մահմետական աշխարհը:

Երբ վերջացրեց նա, կրկին դարձաւ դէպի բազմութիւնը այս խօսքերով.

«Աստուած ձեզանից ուխտ է պահանջում, եւ թող ձեզանից ամեն մէկը կատարէ իր երդումը»:

Նոյն միջոցին ամբողջ բազմութիւնը վեր առաւ գետնից մի-մի քար եւ ձգեց հրապարակի վրայ, ուր բարձրացաւ մի ահագին բլուր, որպէս արձան մի սոսկալի ուխտադրութեան: Եւ այս գործողութեան ժամանակ օդը թնդաց հազարաւոր ձայներից, որոնց խառնակութեան միջեց պարզ որոշվում էր այս խօսքը. «Եւ թող մեր թաւախը՝ այս քարի նման ձգուած լինի, եթէ հաւատարիմ չը մնանք սուրբ գործին»:

1 Թաւախ նշանակում է բախտ կամ ամուսնական կապ. նա քանդուած է համարվում, երբ քուրդը նրա անունով երգուելուց յետոյ ուխտազանց է լինում: «Թող իմ կիսը ինձ հառամ (արգելւած) լինի,

Երբ բոլոր արարողութիւնները վերջացան, Շէյխը կրկին կարգաց օրհնութեան մաղթանք եւ իջաւ իր բեմից: Նա կրկին մտաւ իր վրանը:

Նոյն միջոցին կրկին լսելի եղաւ թմբուկի ձայնը: Ամեն մարդ վազեց իր ձին նստելու, վրանները հաւաքուեցան, եւ մի քանի ժամից յետոյ ամբողջ բանակը պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու: Նա շարժուեցաւ, երբ Շէյխը իր ձին նստած, կարմիր դրօշակը ձեռին, առաջ ընկաւ:

Այն ժամանակ նրա դէմքը ծածկուած էր մի սպիտակ երեսկարով, որ անհաւատների աչքերը չը տեսնէին նրա սուրբ երեսը: Աւելի քան տասն հազար քուրդեր հետեւում էին այդ սարապիտի ծերունուն: Գունդերի ետեւից տանում էին մի շարք ուղտերը, որ բարձած էին փոքրիկ թնդանօթներով:

Այսպէս սկսուեցաւ Շէյխ Զալալեդդինի արշաւանքը դէպի տաճկական Հայաստանը:

Բ.

Անցաւ մի ամբողջ շաբաթ:

Մի տղամարդ գալիս էր Վանից դէպի Աղբակ բերող ճանապարհով: Դուրս գալով Խօշաբի ձորից, նա արդէն հասել էր Չուխայ-Գադիկ կոչուած լեռնային անցքը: Տղամարդը մենակ էր: Նա գալիս էր ոտով, եւ այնքան արագընթաց, կարծես, մի բան շտապեցնում էր նրան:

Դա մի երիտասարդ էր, որի տարիքը դեռ նոր էին մօտենում երեսունի: Դէմքը գորշ-դեղնագոյն էր, լերկ եւ

ասում է քուրդը, եթէ չը կատարեմ խոստմունքս»: Ամուսնական կապը նոյնքան յարգելի է քուրդի համար, որքան մի քաջի համար, որ ունի ասպետական գգացմունքներ:

բոլորովին անմազ այտերը ցամաք էին, իսկ ծնօտքը զգալի կերպով դուրս էին ցցուած: Բարակ եւ նոյնպէս գորշագոյն շրթունքի միջեց շատ անգամ երեւում էին ձիւնի պէս սպիտակ ատամները, այսպիսի ատամներ ունենում են միայն նեգրները: Գլուխը պատած էր սեւ զանգրաւոր մազերով, որ թափվում էին արեւից այրուած մերկ պարանոցի վրայ: Ծակատի վրայ երեւում էր մի խոր սպի, որ տալիս էր նրա վայրենի դէմքին մի ահաւորութիւն: Բայց չը նայելով իր այլանդակութեանը, այդ այրական դէմքը ունէր իր յատուկ գեղեցիկութիւնը, որ արտայայտում էր կտրչութիւն, համարձակութիւն եւ կատաղի անգթութիւն:

Նրիտասարդը բարձրահասակ էր, ցամաք եւ նիհար, բայց զարդացած ոսկրներով եւ ամուր մկն:ային կազմուածքով: Նա հագնուած էր քուրդի ձեւով եւ գտնվում էր կատարեալ զինավառութեան մէջ: Ասիական հրացանը, կեռ թուրը, մի զոյգ ատրճանակներ, թիկունքի վրայ ձգած ահագին երկաթեայ վահանը եւ երկայն նիզակը կազմում էին, կարծես, նրա մարմնի մի-մի անդամները:

Նա գնում էր, եւ երբեմն կանգ առնելով, լի մտախոհութեամբ նայում էր իր շուրջը: Լեռների կանաչազարդ պատկերները չէին, որ զրաւում էին նրան. նա գեղասէր ճաշակ եւ բնութեան հրապուրանքը զգալունդունակութիւն չուներ: Բայց նա զարմնում էր, տեսնելով, որ իր ծանօթ լեռները բոլորովին դատարկ էին: Տասն օր հազիւ կը լինէր, որ նա մի անգամ եւս անցել էր նոյն ճանապարհով, այն ժամանակ այսպէս չէր, այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն էին գործում այն գեղեցիկ լեռները: — Խոտուէտ արօտներում արա-

ծում էին ոչխարների հօտեր, ձորերի մէջ կազմուած էին խաշարած հայերի վրաններ, եւ հովիւների սրինգը հեռուից հնչվում էր թռչունների առաւօտեան ձայների հետ: Այն ժամանակ հովիտների եւ լեռնադաշտերի վրայ հողազործ հայը, իր սովորական երգը երգելով, վարում էր, եւ կամ հնչում էր: Մի խօսքով, մարդը բնութեան հետ միանալով, անընդհատ եւ քաղցր աշխատութեան մէջ էին: Իսկ այժմ: — Այժմ ամեն գործ դադարել էր. ոչ մի շունչ չէր երեւում. նոյն իսկ ճանապարհը, որով գնում էր նա, թափուր էր մնացած յաճախ անց ու դարձ անող քարաւաններից: Ի՞նչ էր պատճառը: Կարծես, մի չար եւ ոչնչացնող ձեռք անցել էր այն ընդարձակ տարածութեան վրայով, իր յետքից թողնելով աւերակներ եւ ամայութիւն...

Նրիտասարդը զգաց սարսուռի նման մի բան, եւ նրա արեւից այրուած գորշ դէմքը գունաթափուելով, ստացաւ մոյգ դեղնապղնձի գոյն: Նրկիւղը չէր, որ այնպէս վրդովեց նրան, երկիւղ ասած բանը ծանօթ չէր նրա երկաթի սրտին: Բայց նրա մէջ վառուեց մի կիրք, որ աւելի նման էր կատաղի բարկութեան:

Ճանապարհը այժմ ոլոր-մոլոր պտոյտներով բարձրանում էր դէպի սարի գագաթները. գագաթից երեւացին նրան նիզակի սուր-սուր ծայրեր, եւ փոքր ինչ ցած իջնելով, տեսաւ, որ իր առջեւը գնում էին մի խումբ ձիաւորներ: Նրեւի, ձիաւորներն նոյնպէս տեսան նրան, որովհետեւ կանգնեցին, մինչեւ կը հասնէր մենաւոր ճանապարհորդը: Բայց դեռ մէջտեղում բաւական տարածութիւն կար:

Նրիտասարդի ուշադրութիւնը գրաւեց մի բան. նա նկատեց, որ ձիաւորները քրդեր էին, նրանք երգում էին

եւ ուրախ էին, որպէս կռուողներ, որ վերադառնում էին յաղթանակով: Նրա աչքերը այնքան սովորած էին այս բարբարոս ժողովուրդի ցոյցերին, որ ամենաչնչին երեւոյթից կարող էր շատ բաներ գուշակել: Այս պատճառով արիւնը զարկեց նրա գլխին, երբ տեսաւ, որ նրանց նիզակների ծայրերին դրօշակների նման ծածանվում էին շորի կտորներ: Հմուտ աչքը առաջին անգամից կարող էր նկատել, թէ դրանք կնոջ հագուստներ էին, եւ այն ստորին հագուստը, որ համեստութիւնը միշտ հեռու է պահում տղամարդի աչքերից...

Դա բարբարոսութեան ամենախայտառակ մի ցոյցն է, որ պարկեշտ կանանց ողջախոհութիւնը բռնաբարելուց յետոյ, թերահաս կոյսերի անմեղութիւնը խախտելուց յետոյ, չարագործը, որպէս պարծանք իր անբարոյականութեան, որպէս յաղթանակի նշան, — նրանց ամօթոյ ծածկոյթը ցցում է իր նիզակի գլխին, ցոյց տալու համար, թէ ինքը խղճի եւ պնդութեան դէմ մի գործ է կատարել...

Նրիտասարդը իր վրդովմունքը զսպելով, մտեցաւ խմբին, եւ պահպանելով իր ծպտեալ դերը, տուեց սովորական ողջոյն քրդերէն լեզուով.

— Բարի ճանապարհ:

— Բարի ճանապարհ եւ քեզ, պատասխանեցին նրան, հարցնելով.

— Ո՞րտեղից այսպէս:

Նրիտասարդը իր նիզակը նեցուկ տալով մարմնին կանգնեց, պատասխանելով.

— Վանից:

— Ի՞նչ կայ. ո՞ւր էք գնում:

— Գնում եմ Բաշկալա¹: Փաշայից նամակ եմ տանում մուգ իրին:

Քրդերը խորհրդաւոր կերպով նայեցին մինը միւսի երեսին:

— Դուք ո՞ւր էք գնում, հարցրեց երիտասարդը:

— Գաւուրների դէմ, ասաց նրանցից մէկը. —

Շէյխը կանչել է: Գնում ենք կռուելու:

— Որպէս երեւում է, դուք ձեր առաջին քաջութիւնը փորձել էք այդ ողորմելի շորի կտորների վրայ... ասաց երիտասարդը հեզնական ծիծաղով:

— Այդ մի փոքրիկ որս էր, որ պատահեց մեզ ճանապարհի վրայ. մեր եղբայրները այրել էին մի հայոց դիւղ, բայց կանայքը փախել էին մերձակայ լեռան վրայ...

— Նրանցից պրծան, ձեր ձեռքը ընկան... կտրեց երիտասարդը քրդի խօսքը:

Քրդերից մէկը կասկածաւոր կերպով հարցրեց.

— Դու ո՞րտեղացի ես:

— Սիպան լեռներից, Հէյդարանլի ցեղիցն եմ, ասաց երիտասարդը նոյն ցեղին յատուկ բարբառով:

— Հէյդարանլիները չե՞ն գնում:

— Նրանք պիտի գնան իրանց Շէյխի առաջնորդութեամբ. Հէյդարանլին չէ խառնվում Շիկակների, Ռաւանդների եւ Բիլբասանների հետ², որոնց պիտի տանէ Շէյխ Ջալալէդդինը:

Հպարտ Հէյդարանլիի խօսքերը թէեւ բաւական վերաւորական էին իր խօսակիցներին, որոնք Ռաւանդների ցեղին էին պատկանում, բայց նայելով նրա, որպէս մի

¹ Աղբակ դաւառի բերդաքաղաքն է:

² Քրդերի ամենաբարբարոս ցեղերի անուններ են, որ բնակվում են Պարսկաստանի սահմանների վրայ:

պաշտօնական մարդու վրայ, որ փաշայից նամակ էր տանում Բաշ-Կալայի մուգիլին, ոչինչ չը պատասխանեցին:

Երիտասարդը խօսքը շուռ տարով, եւ որպէս ինքն իրան խօսելով, ասաց.

— Այդ ի՞նչ վատ երկիր է, ինձ առաջին անգամն է պատահում այստեղ լինել. միթէ այս սարերում հովիւներ եւ գիւղեր չը կան. սովից մարեցայ. ոչինչ չես գտնում ուտելու:

— Կային, պատասխանեցին նրան, — այս կողմերում Ֆլայներ (Հայեր) էին բնակվում, բայց մի օր առաջ անցել են այստեղից Հարթլեններ¹ եւ ոչինչ չեն թողել:

Երիտասարդի միջին դէմքը աւելի մռայլուեցաւ, եւ աշխատելով սառնասիրտ ձեւանալ, հարցրեց.

— Ուրեմն դուք դատարկաձեռն մնացիք:

— Աստուած ողորմած է, ասացին նրան, — մինչեւ Բայագէդ հասնիլը որսեր շատ կը պատահեն...

— Թող Աստուած յաջողէ... պատասխանեց երիտասարդը եւ կամենում էր շարունակել իր ճանապարհը:

Քրդերից մէկը հանեց իր ձիու թամբին կապած խուրճիկից մի կտոր հաց եւ պանիր, տուեց նրան, ասելով.

— Կեր, դու ասացիր, որ քաղցած ես, մինչեւ Բաշ-Կալա դեռ շատ պիտի դնաս:

Տղամարդը շնորհակալութիւն յայտնեց: Աւազակների խումբը հեռացաւ:

Այժմ նա հասկացաւ այն ամայութեան պատճառը, որ քանի ընդհատում էր նրան. այժմ նա

¹ Քրդերի մի վայրենի ցեղ է, որ բնակվում է Տիգրիսի վերին ձիւղերի մօտ եւ տարածվում է մինչեւ Մուսուլ:

գիտէր, թէ ինչ էր պատահել իր անցած երկիրների վրայ:

Քրդից ստացած կերակուրը նա մի կողմ ձգեց եւ շարունակեց գնալ: Դրաւ, նա քաղցած էր. ամբողջ օրը ոչինչ չէր կերել, բայց քաղց չէր զգում: Լինում են ընդհանր, որ մարդ կերակրվում է իր սիրտը մաշելով ու սպառելով. — երիտասարդը այդ դրութեան մէջ էր:

Գ.

Արեւը մտնելու մօտ էր, երբ մեր յոգնած ճանապարհորդը հասաւ մի տեղ, ուր ճանապարհը ճիւղաւորվում էր. աջ ճիւղը տանում էր դէպի Բաշ-Կալա, իսկ ձախը դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը: Նա ընտրեց վերջինը:

Արեւի վերջալոյսը ոչ մի ժամանակ այնպէս գեղեցիկ չէր զարդարել ամպերը, որպէս այն երեկոյ. եւ լեռնային օդը իր փափուկ թարմութեամբ ոչ մի ժամանակ այնքան կազդուրիչ չէր եղել, որպէս այն գիշեր: Բայց երիտասարդը ոչինչ չէր զգում, որովհետեւ իր սրտի եւ արտաքին աշխարհի մէջ ամենեւին առնչութիւն չը կար: Նա շարունակում էր գնալ, ինքն իր մէջ կենտրոնացած. եւ մի աներեւոյթ զօրութիւն մղում է նրան առաջ...

Մութը սկսել էր փոքր առ փոքր թանձրանալ եւ գիշերային աստղերը վառվում էին հիանալի գուարթութեամբ: Օդը անշարժ եւ խաղաղ էր: Այդ այն ժամն էր, երբ նոյն լեռների վրայ սովորաբար լսելի էին լինում արօտից դարձող ոչխարների բառաչմունքը, որոնց խուլ արձագանքը զարթեցնում է այնքան գեղեցիկ յիշողութիւններ հովուական կեանքից: Իսկ այն գիշեր ոչինչ չէր

լավում. ամեն տեղ տիրում էր մեռելային անդորրութիւնը:

Բաւական ճանապարհ անցել էր, երբ սկսեց նշմարել տեղ-տեղ հրեղէն կէտեր. նրանք երեւում էին խաւարի մէջ շատ հեռուից, երբեմն ընդարձակվում էին, երբեմն փոքրանում էին եւ երբեմն դէպի վեր էին բարձրացնում վիշապների նման գայարվող բոցեղէն սիւներ: Յանկարծ բոլորովին հանգչում էին, եւ աւելի զօրութիւն ստանալով, հրային հոսանքը տարածվում էր դէպի ամեն կողմ:

Սա կանգնեց եւ մի քանի բոպէ անշարժ նայում էր այս սարսափելի տեսարանին: Ի՞նչ էր պատահել: Սա մտածում էր, թէ այրվում են խոտի դեղեր: Բայց նրան այնքան ծանօթ էին իր շրջակայքը, որ ինքն եւս կասկածում էր իր կարծիքի մէջ. նա գիտէր, որ խոտը այդպէս վաղ չէ հնձվում այս կողմերում: Սա գիտէր, որ այն ձորերում, ուր այնպէս կատաղե կերպով ճարակում էր հրդեհը, կային միայն շատ թուով հայոց փոքրիկ եւ մեծ գիւղօրայք...

Նրիտասարդը չը մտնեցաւ ոչ մէկին. նա գտնվում էր մի այնպիսի իրան կորցրած դրութեան մէջ, որ երազի պէս բոլոր սարսափելի տեսարանները գալիս ու անցնում էին նրա աչքերի առջեւից:

Սա դուրս եկաւ մեծ ճանապարհից եւ բարձրացաւ մի բլուրի վրայ, որ պատած էր փոքրիկ թուփերով ու մացառներով: Կէս դիշեր էր: Սա առաջին անգամից նայեց դէպի աստղազարդ երկինքը եւ տեսաւ, որ «Տրդատի խաչը»¹ ուղիղ կանգնած էր զենիթի վրայ: Սա նստեց մի քարի վրայ, որ փոքր ինչ հանգստանայ: Մի կողմից

¹ Մի համաստեղութեան անուն է:

քաղցր, միւս կողմից յոգնածութիւնը, բոլորովին սպառել էին նրա ուժերը: Բլուրի բարձրութիւնից հրեղէն կոյտերը այժմ աւելի պարզ երեւում էին լեռնային տարածութեան վրայ: Սա դեռ նայում էր առաջին սառնասրտութեամբ:

Նրա ականջին ղիպան մի քանի անորոշ ձայներ երեւում էր, բլուրի ստորոտից անցնում էին մարդիկ:

— Ո՞ւր գնանք... Տէր Աստուած...

— Գնանք... մի տեղ կը հասնենք...

— Ծնկներս դողում են... երեխաս մարելու վրայ է...

— Տուր ինձ երեխան:

— Աղջի, ինչո՞ւ յետ մնացիր:

— Մայրիկ, քարերը ծակում են թոներս:

Չայները լռեցին:

Բոպէական լուրթիւնից յետոյ չդհատուած խօսակցութիւնը կրկին շարունակուեցաւ.

— Դեռ այրվում է... անի, ինչպէս այրվում է...

— Կնիկ, երեխերքիդ հոգսը չաչեր... լաւ է, որ պրծանք...

— Գլխիդ արիւնը էլի սկսեց դուսլ... դու օրօրվում ես, ս'յ մարդ...

— Վնաս չունի... փաթոթը արձակուեցաւ...

— Բեր, կապեմ:

— Գնանք... փայլենք... Ժամանակ չէ...

Չայները կրկին լռեցին:

Մերձակայ հրդեհը այնպիսի սաստիկ բոցավառուեցաւ, որ փայլակի արագութեամբ լուսաւորեց բլրի ստորոտը: Լոյսը բաց արեց մի ցաւարի տեսարան: Խօսողը մի զիւղացի էր իր կնոջ հետ. նրանք տանում էր իր գրկում մի փոքրիկ

երեխայ. արիւնը նրա ճակատից թափվում էր երեսի վրայ, եւ այնտեղից կաթկաթում էր երեխայի գլխին: Նրա կողքին գնում էր կինը, եւ ձեռքից բռնած տանում էր մի փոքրիկ աղջիկ: Ամուսինները երկուսն էլ ուժաթափուած, հազիւ կարողանում էին ընթանալ:

Խաւարը կրկին տիրեց շրջակայքը: Զայները կրկին լսելի եղան:

— Ախ. ինչպէս կոտորում էին...

— Ախ, ինչպէս այրեցին...

— Ոչինչ չը թողեցին...

— Հիմայ ո՞ւր գնանք... Ատուած...

— Մայրիկ, ես հաց եմ ուզում...

— Մի՛ լար, հիմայ...

— Մայրի՛կ...

Զայները լռեցին:

Շատ անգամ, շատ մարդկանց վրայ, մի թշուառ երեւոյթ, որ պէտք է յարուցանէր տխուր գգացմունքներ, — ընդհակառակն զգուանք է պատճառում, զարթեցնում է խիստ դառն ատելութիւն: Նոյն տպաւորութիւնը ունեցաւ մեր ճանապարհորդի՝ վրայ իր տեսածը: — Մի կողմում հրդեհը լսւում էր խաղաղասէր շինականի խրճիթները, մարդիկ կենդանի թաղվում էին իրանց հրային գերեզմանի մէջ, եւ կրակից ազատուածը իր բնակարանի մօտ ընկնում էր բարբարոսի սրից, — միւս կողմից, նա լսում էր մի արիւնաթաթախ հօր եւ կիսաշունչ մօր ցաւալի խօսակցութիւնը, լսում էր զաւակի լացը եւ մրմունջը, տեսնում էր անբախտացած ընտանիքի յուսահատական փախուստը, եւ ինչքը մի դիւական սառնասրտութեամբ բլուրի բարձրութիւնից նայում էր, եւ կարծես նրա դժոխային շրթունքից դուրս էին թռչում

այս ճակատագրական խօսքերը. «դուք արժանի էք ձեր վիճակին, որ ինքներդ էք պատրաստել ձեզ համար... նա մեղաւոր չէ, որ այրում է եւ մորթում է»...

Դա ատելութեան ամենասարսափելի ձայնն է, որ բղտում է սիրելուց, դա եղբօր ատելութիւնն է, որ ծագում է եղբօրը ուղղելու զգացմունքից, թէ ինչո՞ւ, նա պատրաստ չէ կեանքի եւ գոյութեան համար մրցելու:

Այս տեսակ ատելութիւնից առաջ է գալիս այն ազնիւ բարկութիւնը, որով մարդ ծայրայեղութեան է հասնում, եւ նա մի խիստ պատգամախօսի նման որոշում է մի ժողովրդի վիճակի սահմանը, երկու հակառակ կէտերի վրայ դնելով նրան, — կամ մ'ա հ եւ կամ կեանք: «Ով չէ հասկացել, կամ չէ ուզում հասկանալ ապրելու պայմանները, ասում է նա, կեանքի իրաւունք չունի: Այս պայմանները այնքան փոխվում են, որքան փոխվում են նրանց պահանջները. — երբ հարկաւոր է խելք բանեցնել, խելքին զօր տալու է, իսկ երբ պէտք է սուր, մարդ պիտի պատրաստ ունենայ նրան իր ձեռքում: Մարդկային կեանքը ներկայացնում է մի սարսափելի կռուի հանդիսարան, ով որ ընդդիմադրութեան շնորհք չունի, նա պիտի ընկնի, անհետանայ, ոչնչանայ»...

Բայց մեր ճանապարհորդի վրդովմունքը առաջ չէր գալիս այս տեսակ խորին քննութիւններից. նա կեանքի փրկիստփայութեան հետ ծանօթ չէր: Բացատրում էր մարդկային կեանքը, հիմնուելով բնութեան ամենապարզ երեւոյթների վրայ: Նա մտածում էր, երբ գառին վիճակուել է գայլն հետ միասին կենցաղավարել, ինքն էլ պէտք է աշխատի գայլն ատամներ ունենալ, եթէ չէ ցանկանում կատաղի գազանին կերակուր դառնալ:

Հանգամանքները ձգել էին նրան մի այնպիսի վիճակի մէջ, որ ինքն յակամայից դարձել էր գայլ, գայլն բոլոր անգթութեամբ: Մանկական հասակում ընտանիքը հալածեց նրան. նա արտաքսուեցաւ հայրենական տնակից, որպէս անառակ որդի: Իր համազգի հասարակութեան մէջ նոյնպէս նա ընդունելութիւն չը գտաւ. ամեն մարդ սկսեց խորշել նրանից, որպէս ժանտախտից. այնուհետեւ մնում էր նրան անձնատուր լինել դէպքերի բերմունքին, եւ նա դարձաւ մի արկածախնդիր թափառական, իսկ վերջը՝ — մի անգութ աւազակ, որ ուխտել էր պատժել մարդկանց, որովհետեւ մարդիկ պատժեցին նրան:

Որպէս աւազակ նա դարձեալ մնաց միշտ ազնիւ: Մա չը կորցրեց իր առիւծի վեհութիւնը, որ չէ սիրում յարձակուիլ տկար կամ վատուժ կենդանիների վրայ, որ իր որսածի մեծ մասը թողնում է մանր գազաններին ուտելու համար...

Ամբողջ տաս տարի հայրենիքից հեռացած այդ թշուառականը, կրկին վերադարձաւ այնտեղ, երբ լսեց նրա վտանգը: Մա չեկաւ հայրենիքը փրկելու համար, որովհետեւ գիտէր, որ իր նման շատերը նրան փրկել չէին կարող, երբ ինքն իրան փրկելու ընդունակութիւն չունէր: Մա եկաւ փրկելու մի գեղեցիկ արարած, որին միայն սիրում էր, եւ որը միայն էր ամբողջ աշխարհի մէջ, որ սիրում էր այն մարդուն, որին բոլորը ատում էին: — Այդ էր նրա մխիթարութիւնը: Բոլոր աշխարհի մէջ հանգստութիւն, դադար եւ իր գլուխը դնելու մի անկիւն չունեցող անբախտը ունէր մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում էր նա, շնչում էր եւ այնտեղ մոռանում էր իր կեանքի դառնութիւնները, թէեւ տաս տարուց աւել էր, որ չէր տեսել նրան:

Ահա ինչ էր պատճառը, որ նա այնքան անզգայ էր դարձել դէպի իր շրջակայքը կատարուող գործողութիւնները, եւ որպէս մի չար դեւից հալածուելով, ակամայ մղվում էր դէպի առաջ, ոչ մի տեղ հանգիստ չառնելով: Բայց բնութիւնը պահանջում է իրը. քանի որ էր, որ նա ամենեւին քնած չէր, մի քանի օր շարունակ նա ճանապարհի վրայ էր գտնվում. նրա ուժերը սպառուել էին եւ նա սկսել էր թուլանալ: Եւ երբ նա բարձրացաւ բլուրի վրայ, նստեց այնտեղ, որ մի փոքր հանգստանայ, յանկարծ ակամայ կերպով նրա գլուխը ծանրացաւ, աչքերը փակուեցան եւ ընկաւ փափուկ խոտերի վրայ: — Դա քուն չէր, այլ մի տեսակ թմրութիւն, որ տիրում է մարդուն եւ արթնութեան ժամանակ, երբ նա սաստիկ տանջուած է լինում, թէ բարոյապէս եւ թէ ֆիզիկապէս:

Ի.

Արուսեակը դեռ նոր էր բարձրացել հորիզոնի վրայ, դեռ նոր արշալոյսի եզերագիծը սկսել էր կարմրել, երբ նա արթնացաւ: Երիտասարդը ամբողջ մարմնով դողաց, երբ նկատեց, որ կորցրել է գիշերի մեծ մասը, երբ կարող էր բաւական ճանապարհ կտրել: Մա շտապով վերցրեց հրացանը եւ նիզակը, շարունակեց իր ուղին:

Անցնելով Աղբակայ լեռնադաշտերը, նա տեղ-տեղ նկատում էր հայոց գիւղօրայք, որ դեռ ծխում էին վաղորդեան մառախուղի միջեց: Այս ծուխը նման չէր այն ծուխին, որ առաւօտները վեր է բարձրանում խաղաղասէր շինականի խրճի երդիքից. դա մի չարագուշակ ծուխ էր, որ երբեմն խառնվում էր հրեղէն բոցերի հետ: Մա անցաւ գիւղերից մէկի մօտով եւ տեսաւ, որ

գետնափոր անակները բոլորովին մոխիր էին դարձել, եւ այստեղ ու այնտեղ ընկած էին արիւնով ներկուած, կամ սարսափելի կերպով այլանդակուած դիակներ: Մազգաց բոլոր զարհուրանքը այն երեւոյթների, որ նոյն գիշերը իր համար մնացել էին անբացատրելի: — Կրակները, որ նրան գիշերային խաւարի մէջ սարսափեցնում էին, հայոց հրդեհուած գիւղօրայք էին:

Այս սոսկալի տեսարանները, որ ամեն մարդու վրայ կարող էին ունենալ կայծակի ներգործութիւն, նրան շատ հասարակ երեւացին. կարծես, նա գիտէր, թէ այսպէս պէտք է լինէր, կարծես, նա առաջուց որպէս մարգարէ հոգւոյ աչքերով տեսել էր բոլոր գաղթը իր արիւնալի պատկերներով: Եւ առաջուց երկար կարգալով իր երեմիականը, նրա սիրտը կոշտացել էր, նրա աչքերում արտասուք չէր մնացել այժմ կատարուած իրողութեան վրայ ողբալու: Եւ այս պատճառով նա, կարծես, անտարբերութեամբ էր նայում այն աւերակներին, այն կոտորածի կոյտերին, ուր կին, աղջիկ, երեխայ, ծեր եւ տղամարդ, ընկած էին մինը միւսի վրայ:

Չարմանալի բան է մարդկային սիրտը. շատ անգամ նմանում է մի անսահմանութեան, որ ամփոփում է իր մէջ ամբողջ տիեզերքը, շատ անգամ նմանում է մի լեզբ անօթի, որի մէջ գտնուած նիւթը ընդգլխմահարում է, տեղիք չէ տալիս մի ուրիշին գետեղուելու: Եւ աւելի բացասական է լինում նա, երբ լցուած է լինում սիրով: Ամեն մի նոր ներմուծութիւն դատարկ տեղ է որոնում, բայց նրա սիրտը դատարկ չէր...

Մա կրկին նայեց ծխացող աւերակներին եւ անցաւ: Իր ճանապարհի վրայ շատ անգամ հանդիպում էին այնպիսի ծխացող աւերակներ, շատ անգամ երեւում

էին նրան մոխիր դարձած գիւղեր եւ շատ անգամ նա տեսնում էր՝ կամ բոլորովին անշնչացած, կամ իրանց տաք արեան մէջ թաւալուող դիակներ, — եւ այդ բոլորը նրա վրայ միայն բուսական ազդեցութիւն էր անում:

Արշալոյսը այժմ սկսել էր աւելի պայծառ բոցավառուել եւ արեւի կարմիր-ծիրանագոյն շառաւիղները դեռ նոր ցոլանում էին ձիւնի պէս սպիտակ ամպերի վրայ, տալով նրանց քրքումի գոյն: Բայց ձորերի մէջ տակաւին լոյս չը կար: Երիտասարդը դեռ շարունակում էր իր ճանապարհը զարտուղի շաւիղներով: Սարի այժը միայն կարող էր անցնել այն սարսափելի ելեւէջները, այն նեղ կիրճերը եւ այն ժայռոտ գահավէժները, որոնց միջով գնում էր նա: Մա դիմում էր ուղղակի դէպի Երեսան գիւղը: Վերջապէս հասաւ այնտեղ: Կրակը եւ սուրը ոչնչացրել էր թէ մարդ եւ թէ բնակութիւն: Այստեղ նա երկար շրջում էր ընկած դիակների մէջ, եւ կարծես, մի բան որոնում էր նրանց մէջ: Յետոյ նա կանգ առեց մի ծխացող խրճիթի առջեւ, եւ խորին լուութեամբ նայում էր նրա վրայ: Այս տնակի մէջ անցել էր նրա մանկութիւնը, այստեղ էին բնակվում նրա ծնողքը, քոյրերը եւ եղբայրները, որոնք այժմ չը կային... Այս ցաւալի տեսարանը քամեց նրա աչքերից մի քանի կաթիլ արտասուք, որոնք գլորուեցան գունաթափ երեսի վրայ:

Արտասուքը մի զարմանալի արտայայտութիւն է հոգեկան կրքերի: Որպէս տխրութիւնը, նոյնպէս եւ ուրախութիւնը արտասուք ունեն: Բայց սարսափելի է լինում այն արտասուքը, որ դուրս է ցայտում բարկութիւնից, — երիտասարդինը այդ տեսակիցն էր: Այդ տեսակ ար-

տասուքը նման է երկնքի արտասուքին, որ խառն է լինում մրրկի, որոտման եւ կայծակների հետ...

Նա նկատեց այրուող խրճիթի մօտ մի քանի իրեղէններ, որոնց գուցէ աւարառուն անձեռնահաս լինելով, թողել էր այնտեղ: Իրեղէնները բոլորը ծանօթ էին նրան: Ահա այն գորգի վրայ շատ անգամ նստում էր իր ծերունի հայրը... Ահա այն վերմակի տակ շատ անգամ քնել էր ինքը... Ահա այն տաշտի մէջ խմոր էր հունցում իր մայրը... Ահա այն մեծ թասը, որի մէջ իր քոյրը կթում էր ոչխարները... Մի խօսքով նրանց ամեն մէկը զարթեցնում էր իր մէջ հին յիշատակներ: Նա մօտեցաւ եւ սկսեց մին մին վեր առնել եւ ձգել խրճիթի այրուող կրակի մէջ, կարծես, նրա բոցերը սաստկացնելու մտքով:

Մոյն միջոցին վրայ հասան երկու զինուորուած քուրդ ձիաւորներ, որոնք իրանց ետեւից քարշ տալով, բերում էին մի քանի ուրիշ ձիաներ:

— Ինչո՞ւ ես այրում, ասաց նրանցից մէկը, — մենք եկել ենք տանելու. առաջ զրաստներ չունէինք, հիմա բերել ենք:

— Էլե՛ կը տանէք, պատասխանեց երիտասարդը սառն կերպով. — դեռ շատ է մնացել: Իջէ՛ք ցած:

Բուրդերը ձիերից ցած իջան եւ կամենում էին հրանց բեռները պատրաստել:

— Մի՛ մօտենաք, ես պէտք է այրեմ զրանց, գոռաց երիտասարդը:

— Ինչո՞ւ:

— Չե՛ղ էլ զրանց հետ կ'այրեմ, եթէ թոյլ չը տաք:

— Դո՞ւ:

— Ես:

Մոյն բոպէում երիտասարդի ծանր սուրբ իջաւ քրդերից մէկի գլխին, իսկ միւսի կուրծքի մէջ որոտաց նրա ատրճանակը: Երկուսն էլ ընկան: Երիտասարդը խեց գիակները եւ ձգեց կրակի մէջ: Այնուհետեւ նա բռնեց նրանց ձիերից մէկը, որն աւելի լաւն էր, նստեց եւ սկսեց քշել:

Յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ երբ նա մի փոքր հեռացաւ, կրկին ցած իջաւ ձիուց, նրան արձակեց եւ ինքն դարձեալ սկսեց ոտով դնալ: Երեւի այդ այն պատճառով էր, որ ձիով չէր կարող անցնել այնտեղն նեղ եւ դժուարին ճանապարհներով, որ ընտրել էր իր համար:

Բաւական հեռանալով իր հայրենական գիւղից, մի լեռնադաշտի վրայ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի մթին կէտ, որ ազատ կերպով նշմարվում էր նոր բարձրացող արեգակի ճառագայթների միջով: Նա շատ հեռու էր: Որքան մօտենում էր երիտասարդը, այնքան յիշեալ առարկան աճում եւ աւելի մեծ ծաւալ էր ստանում: Կարծես, նա կախ էր ընկած օդի մէջ եւ բաւական բարձր էր երկրի մակերեւոյթից: Նա ծռեց իր ուղին դէպի այն կողմը: Երբ փոքր ինչ եւս մօտեցաւ, նրանց թիւը բազմացաւ, որոնք այժմ նման էին այն խրտուիլակներին, որ ցցում են երկայն ձողերի գլխին եւ տնկում են հասունացած արտերի կամ սեխանոցների մօտ, որ թռչունները, խողերը եւ արջերը չը փչացնեն նրանց:

Բայց յիշեալ խրտուիլակներից ոչ թռչունները եւ ոչ գաղանները չէին վախենում: Նա տեսնում էր, թէ որպէս գիշակեր աղաւանները, անգոյները եւ մինչեւ անգամ երկջուտ կաջարակը ուրախ-ուրախ թռիչքներ էին գործում, ճախրում էին, պտոյտներ էին անում, իջնում էին

նրանց վրայ եւ կրկին բարձրանում էին ոգի մէջ: Այնտեղ եւ շնագայլն ու բորենին ուրախական ձայներ էին հանում: Երեւում էր, որ այդ անասունները բոլորել էին մի ձոխ սեղանի շուրջը:

Տեսարանը պարզուեցաւ, երբ նա բոլորովին մտադնաց. երկայն ձողերի գլխին շամփրած մարմինները մարդկային դիակներ էին, որոնց կենդանի բարձրացրել էր այնտեղ բարբարոս ձեռքը, իսկ այժմ մեռած էին: Երանք թուով երեք էին, որոնց մի կողմ թեքուած գլուխներէից սարսափած ճանապարհորդը ճանաչեց երկու քահանայի եւ մի վարդապետի երեսները: Եղեռնագործութեան ամենասուկալի օրինակն է այդ, որ ստեղծել է մահմետականի անգթութեան հանձարը, — կենդանի մարդիկ զազուխի զարկերու... Զողերի շուրջը ածած էին կոտորած դիակներ, որոնք գազանների գիշատելուց աւելի այլանդակուել: սարսափ էին ձգում նայողի վրայ:

Յանկարծ երիտասարդը լսեց մի խուլ մրմունջ, որ նման էր այն դառն հառաչանքին, որ արձակում է մարդմահուան տազնապի մէջ տանջուած բոկէներում: Նա շտապեց դէպի ձայնը: Գետնի վրայ նշմարվում էին արեան կաթիլների հետքեր, որոնք հազիւ տեսանելի շաւղի նման տանում էին դէպի այն կողմը: Տասը քայլ հազիւ փոխել էր նա, յանկարծ ծնկները թուլացան, գետնին փռուեցաւ եւ գրկեց մի արեգարդ ծերունի: Մի քանի բոկէ մեռնողը եւ կենդանին մնացին անմռունչ:

Մեռնողը աւելի շուտ ոգի առաւ, քան թէ կենդանին, եւ առաջինը խօսեց իր թոյլ, դողդոջուն ձայնով. «Հիմայ, Տէր, առ հոգիս, որովհետեւ մեռնում եմ որդուս գրկի մէջ»:

Երիտասարդը դեռ անշարժ էր:

Ծերունին աւելացրեց.

«Տասը տարի կորած որդիս այժմ կը փակէ հօր աչքերը»:

Երիտասարդի գլուխը դեռ այնպէս ընկած էր ծերունի հօր կուրծքի վրայ: Հայրը իր թոյլ ձեռքով բարձրացրեց այն սիրելի գլուխը եւ ասաց.

«Սարհատ, աննման Սարհատ, թող օրհնեմ քեզ, յետոյ մեռնեմ»:

Վ — Բայց առաջ դու լիւր որդուդ անէծքը, եւ յետոյ մեռիր, ասաց երիտասարդը զայրացած ձայնով: — Այո, տասը տարի կորած որդիդ այժմ պէտք է փակէ հօր աչքերը, որին գտնում է արեան մէջ շաղխուած: Բայց ո՞վ եղաւ որդուդ կորչելու պատճառը, եթէ ոչ ինքը հայրը: Ես անառակ որդի չէի, ես փչացնող եւ արբեցող չէի, — ես միայն սիրում էի զէնքեր, սիրում էի ձի, սիրում էի որսալ: Իմ զուարճութիւնները համեստ էին: Իսկ այդ բոլորը ատում էիր դու: Ինձ դու ձգեցիր վանքը եւ կամենում էիր ինձանից ձգնաւոր, աղօթող պատրաստել: Այնտեղից ես փախայ: Այնուհետեւ խովն ու բահը, գերանդին ու մանգաղը, — այդ բաները առաջարկեցիր ինձ: Ես ընդունեցի, բայց առանց հրացանս թողնելու, որովհետեւ տեսնում էի, որ քուրդը յափշտակում էր մեր վարուցանքը. մի բանով պէտք էր պահպանել նրան: Բայց դու ինձ խրատում էիր բարի լինել եւ բարութեամբ պատասխանել չարին. դու ինձ ասում էիր. «մենք հայեր ենք, մեր գլուխը պէտք է միշտ ցած ծռած լինի, մեր լեզուն միշտ մռնջ պէտք է լինի եւ մեր ձեռքը պէտք չէ, որ բարձրանայ օտարի գլխի վրայ»... — Դրանք էին քո քարոզները: Բայց ես տեսնում էի, քանի որ գլուխս ծռում եմ, աւելի շատ

են ծեծում. քանի որ լեզուս մունջ եմ պահում, աւելի շատ են հայհոյում. — ես տեսնում էի, երբ ձեռք չեմ բարձրացնում, եղած-չեղածս խլում տանում են, եւ ես մնում եմ աղքատ ու քաղցած: Բայց դու ամեն ինչ Աստուծու վրայ էիր ձգում, եւ պատուիրում էիր ինձ համբերել... Ես սկսեցի չը հաւատալ Աստուծուն, երբ տեսնում էի, որ Սրա աչքերի առջեւ ամեն տեսակ չարագործութիւններ կատարվում են, եւ Նա միշտ մնում է անտարբեր: Դսկ քո բարկութեան չափն անցաւ. դու արտաքսեցիր հօր անկց անառակ որդուն, որ իր պապերի սովորութիւններով չէր գնում, որ ատում էր ստրկական խոնարհութիւնը, որ չէր սիրում իր հալածողի ոտները լեզել...

— “Բայց դու ո՞ւր գնացիր նրանկց յետոյ, եւ ի՞նչ էիր շինում”, հարցրեց վշտացած հայրը:

— Ես այնուհետեւ դարձայ մի թափառական որսորդ: Բայց անասուններ սպանելու եւ մարդիկ մորթելու մէջ մի քայլ միայն կայ, — որդիդ յետոյ դարձաւ աւազակ եւ սկսեց մարդիկ կոտորել... Եւ ինչո՞ւ չը կոտորէի, ինչո՞ւ չը յափշտակէի, երբ տեսնում էի, այն մարդիկը որ նոյնն են գործում, աւելի բախտաւոր են, աւելի յարգելի են: Եւ որ ընդհակառակն, տեսնում էի, այն մարդիկը, որ բարի են, որ մի միջիմ անգամ սպանելու սիրտ չունեն, որ աւազակ չեն, — նրանք թշուառ են, եւ ոչ իրանց ընտանիքի, եւ ոչ իրանց կայքի, եւ ոչ իրանց զուխների տէրը չեն...

Երիտասարդը լռեց եւ փոքր ինչ շունչ առնելուց յետոյ դարձեալ շարունակեց.

— Տեսնում ես, հայր, դու ել բարի մարդ էիր, գառան պէս խոնարհ էիր դու, բայց քո բարութիւնը

քեզ չօգնեց: Եւ այդ քահանաները, որ բարձրացած են ձողերի գլխին, եւ այդ դիակները, որ ընկած են նրա շուրջը, — բոլորն էլ բարի մարդիկ էին. ես ճանաչում եմ նրանց: Բայց չարի առջեւ ընկան, բարութիւնը չօգնեց նրանց... Զարի հետ պէտք է չար լինել, բարիի հետ բարի. այս է պահանջում անարդար մարդկութիւնը...

— “Մի տանջիր ինձ, որդի. թող հանգիստ մեռնի անբախտ հայրդ, ասաց ծերունին նուաղած ձայնով: Քո լեզուն աւելի խոր է խոցում իմ վէրքը, քան քուրդի նիզակը...”

— Ո՛չ, դու հանգիստ մեռնել չես կարող: Ես չե՛ կարող հանգիստ մեռնել, որ հանգիստ չե՛ ապրել: Հանգրստութիւնը մեզ համար չէ, ո՛չ մեր խրճիթներում, եւ ո՛չ գերեզմանի խորքում...

— “Դու գնացիր. տեսա՞ր մեր խրճիթը”, հարցրեց հայրը:

— Տեսայ, այրվում էր նա:

— “Դսկ մայրդ... քոյրերդ... եղբայրդ...”

— Ոչ ոք չը կար. գիւղումը միայն դիակներ գտայ:

— “Եւ չը շտապեցիր մի օր առաջ ձեռք հասցնել անօգնական հօրը եւ ազատել նրա ընտանիքը”:

— Ես դրա վրայ չէի մտածում, թէ՛ եւ գիտէի, որ այս երկիրը այս օրերում կրակի եւ սրի կերակուր պիտի դառնայ: Եւ ի՞նչ կարող էի անել ես. մի ձեռքը բիւրաւոր ձեռքերի դէմ ոչինչ անել չե՛ կարող: — Եւ ո՞վ կարող է օգնել մի ժողովրդի, որ ինքն իր ձեռքովն է սրում թշնամու սուրբ: Աւելի քան բռնակալը, մենք ինքներս մեզ համար պատրաստեցինք ստրկութեան շղթաները... նրանց դարբնեցին մեր պապերը եւ կաշկանդեցին զաւակ-

ներին... Եւ թող անիծեալ լինին նրանք, որ խլեցին մեզանից մեր սիրտը եւ նրա տեղը մի կտոր մեռած միս դրեցին... Եւ թող անիծեալ լինին նրանք, որ սովորեցրին մեզ բարի լինել, հնազանդ լինել, համբերող լինել...

Այսպէս անագորոյն որդին կարդում էր իր սարսափելի անէծքները ողորմելի հօր գլխին, այսպէս նշովում էր նա պապերի սուրբ յիշատակը, մի այնպիսի բոպէում, երբ ծերունին մարելու վրայ էր: Այսպէս մի չար դեւի նման, կարծես, աշխատում էր խլել նրանից իր վերջին շունչը, նրանից, որ իրան շունչ եւ կեանք էր տուել:

— «Բաւական է, խօսեց ծերունին մեծ դժուարութեամբ: — Դու եկած ես մեր գլխին անէծքներ թափելու»:

— Ո՛չ, ես դրա համար չեկայ: Մեր հայրերը այդ պատուին էլ արժան չեն: — Ինձ քաշեց դէպի հայրենիքը մի սիրտ, որը սիրում էր ինձ: Ես եկայ նրան ազատելու: Հօրից, մօրից եւ ազգականներից անարգուած որդուն սիրում էր նա:

Ես սիրում էր աւազակին, որից դժոխքը սարսափում է. նա սիրում էր եղեռնագործին, որին հրեշտակները եւ սատանաները ատում են:

— Ես եկայ նրան փրկելու...

Ծերունու գլուխը կրկին թեքուեցաւ որդու բազուկների վրայ, եւ նա վերջին խօսքերը չը լսեց: «Դուն անիծիր. բայց ես օրհնում եմ քեզ»... ասաց նա եւ աչքերը փակուեցան: Բայց շրթունքները դեռ շարժվում էին. եւ նա մրմնջում էր աղօթքի նման մի բան, որ վերջացրեց այս խօսքերով. «Աստուած, ներիր որդու»...

Այդ նրա վերջին խօսքն եղաւ:

Երիտասարդը երկար բաց չէր թողնում հօր անշնչացած մարմինը իր գրկից. երկար նրա աչքերից արտասուքը թափվում էր ծերունու ձիւնի պէս սպիտակ, բայց արիւնով ներկուած պլեքների վրայ: Այդ երկրորդ արտասուքն էր, որ թափում էր նա սիրելի հայրենեաց հողի վրայ ոտք կոխելէն յետոյ:

Երբ բոլորովին հանգստացած էր ծերունին, նա վեր առաւ մարմինը եւ այնպէս արիւնաթաթախ դրեց մի փոսի մէջ. յետոյ իր դաշոյնի ծայրով փորեց հողը, ծածկեց նրան: Եւ ապա մտաւոր լերան ժայռերի բեկորներից բերեց մի քանի կտորներ եւ դրեց գերեզմանի վրայ, ասելով. — Հանգստացիր, ո՞վ բարի մարդ, եւ թող այս գերեզմանը մօտ լինի այդ զոհարանին, ուր մորթուեցան մեր հայրենիքի երեւելիները: Այս սպանդանոցը կը լինի մի յաւիտենական խրատ ապագայ սերնդին, որոնց յիշել կը տայ իրանց թշուառ անցեալը... որոնց մտածել կը տայ հիմնել ներկան աւելի հաստատուն պայմանների վրայ... եւ այն ժամանակ գուցէ պապերի արիւնը որդիների փրկութեան ճանապարհը բաց կ'անէ...

Ե.

Ամիովելով հօր մարմինը իր անշուք գերեզմանի մէջ, երիտասարդը կրկին շարունակեց իր ճանապարհը: Ես այժմ գնում էր բոլորովին խելագարի նման, բնկած դառն մտածութիւնների մէջ: Կորցնելով հայր, մայր, եղբայր եւ քոյրեր, նա այժմ սարսափելի կասկածի մէջ էր՝ կորցնել եւ նրան, որին սիրում էր: Այս պատճառով շտապում էր նա: Բայց դեռ բաւական ճանապարհ կար, մինչեւ կը հասնէր այն գիւղը, ուր բնակվում էր նա:

Մա գնում էր այնպիսի անանցանելի շաւիղներով, որոնց շրջակայքում ժայռերի, մացառների եւ թփերի մէջ մի ամբողջ բանակ կարող էր թաղչել եւ ուղեւորի աչքից անյայտ մնալ: Եւ այս պատճառով մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ մի քանի անգամ նրա ականջներին զարկեցին անորոշ ձայներ, յետոյ պարզ լսելի եղաւ իր անունը՝ «Սարհատ, Սարհատ»: Ո՞վ կարող էր լինել դա: Մոյն շրջակայքում հազիւ թէ մի մարդ կարող էր ճանաչել նրան, թէեւ նա ունէր ընկերներ, բայց նրանց մի քանի օր առաջ զանազան յանձնարարութիւններով ուղարկել էր դէպի զանազան կողմեր: Մտածեց, զուցէ նրանցից մէկը լինի, եւ մատը բերանին դնելով, խորհրդաւոր ձայնով շվացրեց: Նրան պատասխանեցին բաւական մտաւոր տեղեց, բայց ձայնը շատ օտարոտի երեւաց: «Նրանցից եւ ոչ մէկը լինել չէ կարող», մտածեց ինքնիրան, եւ հրացանը ուսից վեր բերելով, կանգնեց, իր շուրջը նայելով: Մոյն միջոցին «Սարհատ» անունը կրկին զարկեց նրա ականջներին, երկու թեւքեր փաթաթուեցան նրա վզովը, եւ մի մարդ սկսեց ջերմ համբոյրներ սփռել նրա երեսի վրայ:

— Երեւի, իմ տէրը չէ ճանաչում իր ծառային, ասաց նա քրդերէն լեզուով:

— Ճանաչեցի, Մըստօ, պատասխանեց երիտասարդը եւ ուրախութեամբ համբուրեց նրան:

Մըստօն ազգով քուրդ էր եզեզիներէ աղանդից. նա երիտասարդի հօր հովիւն էր եւ նրա մանկութեան ընկերը: Մի կըրիկ պատանի էր Մըստօն խիստ աշխոյժ եւ հաւատարիմ, երբ թողեց նրան երիտասարդը, իսկ այժմ գտնում էր նրան հասակն առած եւ բողբոլին այրական դէմք ստացած: Մա զինաւորուած էր թեթեւ կերպով.

ունէր միայն հրացան, թուր եւ ատրճանակներ: Երիտասարդը շատ ուրախացաւ, որ հանդիպեցաւ իր հօր տան հաւատարիմ ծառային, եւ աւելի այն պատճառով, որ նրանից կարող էր քաղել այն տեղեկութիւնները, որ իրան շատ հարկաւոր էին:

— Ա՛խ, որքան յիմար եմ ես, Սարհատ, ասաց Մըստօն իր սովորական ծիծաղով. — քիչ էր մնում, որ չը ճանաչէի քեզ. հէնց որ տեսայ, մտայ թփի ետեւը, հրացանս ուղղեցի... հէնց տրըխկացնելու վրայ էի, մէկ էլ աչքիս ընկաւ ճակատիդ սպին. ինձ ու ինձ ասեցի. դա աղան է, էլ չարձակեցի... — Ա՛խ, ի՛նչպէս փոխուել ես դու, սատանան չի ճանաչի:

Մըստօն կրկին փաթաթուեցաւ եւ կրկին սկսեց համբուրել իր տէրին:

— Դու ուզում էիր ինձ սպանել, Մըստօ, հարցրեց երիտասարդը:

— Պա՛: Ուզում էի նիզակդ խել. իմը կոտորուեցաւ: Առանց նիզակի քուրդին ամօթ է ման գալ:

— Ե՛րբ կոտորուեցաւ:

— Կախ ունեցայ քրդերի հետ, երբ մեր ոչխարները թալանում էին: Բողբոլ տարան անհաւատները, մի հատ էլ չը թողեցին: Բո քուռակն էլ տարան, Սարհատ, այն կապոյտ քուռակը. մի տեսնէիր, ի՛նչ լաւ ձի էր դարձել. — ամեն օր լաւ ուտացնում, չաղացնում էի, մի օր աղան կը գայ, կը նստի. տարան անհաւատները... այնքան ոչխարներից մէկն էլ չը թողեցին:

— Մե՛ր ոչխարները:

— Չերը. բա ո՛ւմը. Մըստօն խօ ոչխար չունի: Ոտքիս էլ գնդակ դիպաւ: Բայց ես էլ մի քանիսին գլուրեցի...

Հիմայ ուր էիր գնում այսպէս կաղլիկ ոտով :

— Գնում էի այս կողմը... բան կար...

— Ի՞նչ կար :

— Ա՛խ, լեզու չէ բռնում, որ ասեմ... անիծուի՛ն քրդերը... աղայիս...

Մըստօն չը կարողացաւ իր խօսքը վերջացնել, նրա աչքերը լցուեցան արտասուքով եւ սկսեց երեխայի նման հեկեկալ :

— Սպանեցին... իմանում եմ, ասաց երիտասարդը : Գնում էիր ի՞նչ անես :

— Թաղեմ : Խօ այնպէս չէի թողնելու : Իմ աղան լաւ աղայ էր :

— Ես թաղեցի, պատասխանեց երիտասարդը տխուր ձայնով : — Դու էն ասա՛, Մըստօ, թէ մի բան գիտես մօրս, քոյրերիս եւ եղբօրս մասին :

— Մըստօն ամեն բան գիտէ. զիժ չէ՞, որ չը գիտեսնայ : — Գլխիցը պատմեմ :

— Ո՛չ, կարճ կապիր : Ինչ կը հարցնեմ, էն ասա :

— Լաւ, հարցրու :

— Ե՞րբ եկան քրդերը :

— Քրդերը եկան երկու օր առաջ. գիշեր էր, երբ եկան նրանք, մարդիկ բոլորն էլ քնել էին : Նրանք շատ չէին, հարիւր ձիաւոր հազիւ կը լինէին որ եկել էին մեր գիւղը վրայ. միւսները գնացել էին ուրիշ գիւղերի վրայ : Բայց հայի գիւղը թալնելու համար տասը ձիաւոր էլ բաւական է : — Ինչու՞ հայերը ղօջաղ չեն, աղայ, դա լաւ չէ, դա շատ վատ է : — Լացն ու աղաղակը բարձրացաւ, երբ նրանք խրճիթների դռները կոտրատեցին եւ ներս մտան : « Ծօ՛, խանիխարաբներ, ասում էի ես հայերին, խօ կնիկ չէք, մարդ էք, թէ որ թուր ու թուանգ

չունէք, քարով, փայտով, կացինով խփէք ու դուրս արէք էդ շներին » : Բայց ո՞վ էր իմ ձէնը լսողը : Առաջ նրանք սկսեցին դուրս տալ, ինչ որ տանելու էին, թէ ապրանք, թէ կին եւ թէ աղջիկ. բայց մնացած անպիտան ապրանքները՝ ծերերի, պառաւների, երեխաների հետ՝ թողեցին խրճիթներում, դռները կրկին փակեցին, յետոյ կրակ տուեցին, այրեցին : Դսկ տղամարդերին կոտորում էին :

— Ոչ ոք չազատուեցաւ :

— Ազատուեցան նրանք միայն, որ առաջուց բանը գիտէին ու փախել գնացել էին, սարերում թաք էին կացել : Բայց շատերը չէին հաւատում, թէ քրդերը այնպէս կ'անէին. նրա համար որ, գայմագամը գրում էր ժողովրդին՝ իրանց տեղումը հանգիստ մնան, չը վախենան : Խտբում էր անիծուածը :

— Մեր տան հետ ի՞նչ պատահեց :

— Հայրդ տանը չէր, գնացել էր Բաշֆալա, ինձ ասաց. — Մըստօ, տունը պահիր, մինչեւ ես կը դառնամ : Ես արթուն էի, երբ քրդերը եկան, հրացանը ձեռիս կտուրի վրայ կանգնած էի : Բայց ի՞նչ կարող էր անել մենակ Մըստօն այնքան գազաններին. մի տասը տղամարդ եթէ հետս ունենայի, նրանց չէի թող տալ, որ պիւղն էլ մտնէին, բայց մենակ էի : Ես ձեռք էլ չը բարձրացրի, նրա համար որ, քուրդի խասեաթը լաւ էի իմանում, հէնց որ մէկին զիւյզէի, ոչ մի հողի կենդանի չէին թողնի : Ես աշխատում էի մի կերպով ընտանիքը ազատել. մնացածը, ասում էի, գլուխը քարը, թող տանեն : Առանց ժամանակ կորցնելու, ես անից դուրս հանեցի մօրդ, եղբօրդ եւ երկու քոյրերիդ. բայց այնքան յիմար էի, որ չը մտածեցի, թէ տանը օրօրցի մէջ աղայ

մնաց: “Նրեխան, երեխան, պռուաց մայրդ եւ վազեց
դէպի տուն: Ես մնացի երկու սրի մէջտեղում, չէի
խմանում, դէպի որ կողմը դառնամ: Եթէ աղջիկներին
թողնէի, քրդերը կը տանէին. — լաւ է, ասեցի, դրանց
տանեմ մի տեղ թաքցնեմ, յետոյ դառնամ դէպի
մայրը: Եղբորդ եւ քոյրերիդ թաքցրի գիւղեց հեռու
զարու արտի մէջ եւ շուտով վազեցի դէպի մայրդ: Երբ
հասայ, տեսայ, տունը վառվում էր բոցերի մէջ. բայց
խեղճ կինը ոչ իմ կանչելուն ականջ դրեց եւ ոչ էլ
բոցերին մտիկ տուեց, մտաւ կրակի մէջ. այն բոպեում
փուլ եկաւ կտուրը, եւ նա էլ դուրս չեկաւ...”

Քարացածի նման լում էր երիտասարդը այս բո-
լորը. նա գունաթափուել էր մարմարիոնի պէս, եւ բա-
րակ շթունքները դողդողում էին տենդային անհանգստու-
թեամբ: Արտասուք նրա աչքերում չէր երեւում:

— Հայրս ինչո՞ւ գնաց Բաշկալա, հարցրեց նա
դողդոջուն ձայնով:

— Երբ լսեցին, թէ Շէյխը հրամայել է գաւուր-
ներին կոտորել, ամենի վրայ երկիւղ ընկաւ, չէին իմա-
նում, թէ ի՞նչ անեն, որ կողմը փախչեն, որ ազատուեն:
Այն ժամանակ հայրդ հաւաքեց գիւղերի տանուտէրներին
երկու քահանայի ու մի վարդապետի հետ գնացին Բաշ-
կալա, որ մուղիլին, գայմազամին ասեն, որ նրանք
ա ս կ ա թ (գինուոր) ուղարկեն երկիրը պահպանելու: Մու-
ղիլն ու գայմազամը առաջ խոստացել էին, թէ ասկար
կուղարկեն յետոյ այսօր էգուց զցելով, այնքան ուշացրել
էին, մինչեւ քուրդը եկաւ, իր բանը տեսաւ... Յետոյ
գնացողներն տեսնելով, որ գայմազամը խաբում է, յոյսը
կտրած յետ էին դարձել: Բայց քուրդերը իմանալով, որ
գայմազամի մօտ էին գնացել, ճանապարհին բռնել էին,

եւ այնպէս էին արել, որ դու ինքդ քո բարի աչքով
տեսար...

— Հիմայ որտեղ են քոյրերս, եղբայրս, հարցրեց
երիտասարդը, երկչոտ վատահութեամբ, մի դուցէ նրանց
էլ մի փորձանք պատահած լինի:

— Նրանք հիմայ լաւ տեղում են. ես տարայ նրանց
մեր էլի (ցեղի) մէջ. մեր չարքուճն են կենում կնոջս
մօտ: — Դու չես իմանում, Սարհատ, ես ախար հիմայ
կին ունեմ, մի երեխայ էլ ունեմ, մի սիրուն երեխայ:
Հայրդ (Ասուած նրա հոգին լցաի բաժին անէ) ինձ
պսակեց, մի լաւ աղջիկ բերեց, եւ հարիւր ոչխար էլ
տուեց, ասում էր. “Մըստօ, բաւական է ինչ որ ծա-
ռայեցիր, գնա՛ դրանից յետոյ քեզ համար ապրիր, տուն
ու տեղի տէր դարձիր”: Բայց ես ձեր տան հացը կերել
էի. նրանով էի մեծացել, ասում էի, — չէ, աղայ,
քո տան մէջ պէտք է մեռնեմ, եւ քանի Սարհատը
չի եկել, ես քո մեծ որդին կը լինեմ:

Երիտասարդի սիրտը չը դիմացաւ այս խօսքերին, նա
զրկեց Մըստօին, եւ ճակատիցը համբուրեց, ասելով.

— Դարձեալ դու իմ եղբայրը կը լինես, բարի
Մըստօ, ես քեզանից չեմ բաժանուի: — Բայց դու
այն ասա՛, կարծում եմ, որ եղբայրս եւ քոյրերս ձեր
չարքում ապահով կը մնան:

Պատանի քուրդը ինքնավստահ պարծենկոտութեամբ
պատասխանեց.

— Շէյխ ճալալդղինը իր բոլոր աւաղակներով
Մըստօի չարքը մոնել չէ կարող: Դու ինքդ լաւ ես
իմանում եղիլիների էյրաթը (նախանձախնդրու-
թիւնը). մի մարդ, ինչ ազգից էլ որ լինէր նա, երբ
մոտում է եղիլի չարքի տակը, այն ցեղի բարի հիւրն

է համարվում. այն ժամանակ բոլոր ցեղը իր արիւնք
կը թափի եւ իր հիւրին թշնամու ձեռքը չի տայ:

Յանկարծ նա խօսքը կտրեց եւ սկսեց ուշադրու-
թեամբ ականջ դնել:

— Հսում ես, հարցրեց նա, այդ ձայները:

— Ո՞նչ ձայներ, հարցրեց երիտասարդը, որովհետեւ
նա այն աստիճան խռովուած էր, որ ոչինչ ձայն չէր լսում:

— Երգում են... Այսպէս երգում է քուրդը,
երբ թալան եւ գերիներ է տանում:

— Ուրեմն գնանք, ասաց երիտասարդը:

— Գնանք, կրկնեց պատանին:

Երկուսն էլ դիմեցին դէպի այն կողմը, որտեղեց
լսելի էին լինում ձայները: —

Զ.

Կէս ժամից յետոյ նրանք գտնվում էին մի լեռան
բարձրաւանդակի վրայ, որտեղեց նկատեցին ձորի մէջ մի
ընթացող քարաւան, որը հեռաւորութեան պատճառով
թէեւ պարզ չէր նշմարվում, բայց նրա օտարոտի
երեւոյթը խիստ կասկածաւոր ձեւ էր տալիս նրան:

— Մենք քարաւանի առաջը կը կտրենք, թէ որ
այս կողմով գնանք, ասաց Մըստօն, ցոյց տալով հպիւ-
նկատելի շաւիղը, որ միայն որսորդներին էր մնաչելի:

— Բայց ես չեմ ուզում, որ նրանք տեսնեն մեզ,
ասաց Սարհատը խորհրդաւոր ձայնով:

— Տեսնել չեն կարող, հազար աչք էլ ունենան
տեսնել չեն կարող. այս լեռները ես ճանաչում եմ,
որպէս իմ հինգ մտոր: Գնանք:

Մըստօի ընտրած ճանապարհը, թէեւ շատ դժուարին
էր եւ անդադար սարսափելի երեւեջներով էր գնում,

բայց այնքան կարճ եւ կտրուկ էր, որ շուտով նրանք
անցան քարաւանը, եւ անտեսանելի կերպով թաքչելով
թփերի մէջ, սկսեցին հեռուից դիտել նրան: Սարհատը
մի հարեւանցի հայեացք ձգելով քարաւանի վրայ, տեսաւ,
որ դա քուրդ ասպատակների մի մեծ խումբ էր, որ
տանում էին աւար եւ գերիներ: Մա դարձաւ դէպի
իր ընկերը այս խօսքերով.

— Կարող ես, Մըստօ, մի կերպով մտնել այս քա-
րաւանի մէջ եւ խմանալ, թէ գերիները ո՞ր տեղեց են
բերում, ո՞ւր են տանում եւ այս գիշեր ո՞րտեղ կիջեւա-
նեն կամ իրանք քրդերը ի՞նչ ցեղեց են:

— Բոլորը կարող եմ գիտենալ:

— Ո՞նչպէս կը մտնես նրանց մէջ:

— Ինչպէս պէտք է մտնել, ինձ խօ չեն ուտի. կը
գնամ, բարեւ կը տամ, քէֆները կը հարցնեմ, յետոյ
ես գիտեմ, թէ ինչ կ'ասեմ...

— Հա՛ւ, գնա՛, չուշանաս:

Մըստօն սատանայի նման աներեւութօցաւ: Իսկ
Սարհատը այժմ սկսեց աւելի հետաքրքրութեամբ նայել
քարաւանին: Ի՞նչ էր տեսածը: Չիաւոր քրդերի մի
բազմութիւն, եզների, աւանակների եւ սայլերի վրայ
բարձած, քշում էին խառնիճաղանճ քարաւանը, որ
տանում էր անային կարասիք եւ զանազան տեսակ իրե-
ղէները: Բեռները վրայ կապել էին մի-մի կամ երկու-
երկու կին, ազջիկ եւ մանկահասակ պատանիներ: Աւարը
եւ գերիները միասին մի բեռն էին կազմում եւ քշում
էին առաջ ամենայն սաստկութեամբ: Մրանք տարվում
էին այն անասունների վրայ, որ պատկանում էին թշուառ
գերիների ճնողներին: Տէրը իր անասունի վրայ նստած,
գերի էր գնում: Քարաւանի ընթացքը շտապեցնելու

Համար քրդերը ցցած ունէին իրանց նիզակների ծայրերին մարդկային կառավներ. ծնողների կտրած գլուխը ցոյց էին տալիս որդիներին, որպէս մի խրտուիլ, որ վախենան, որ փորձ չը փորձեն փախչելու, շուտ-շուտ գնան, ուր որ տանում են նրանց եւ ձայն չը հանեն...

Սարհատը երկար նայել չը կարողացաւ, նրա գլուխը պտրտուեցաւ, եւ քարաւանը անցաւ:

Նրան այնպէս էր թուում, որ աշխարհս փոխուել է, Նեոը յայտնուել է, եւ մարդը, Աստուծու պատկերը, կատաղի գազան դարձած, իր նման մարդերի արիւնը ծծում է, նրանց միսը ուտում է: Նա շատ էր ցանկանում ինքն էլ նոյն գազաններից մէկը լինել, եւ դրա համար այրական սիրտ եւ բաւական քաջութիւն ունէր. բայց ափսոսում էր, որ մենակ է, շատ ընկերներ չունի:

Յուսահատութիւնը շատ անգամ ակամայ կերպով ձգում է մարդուն ծայրայեղ մտածութիւնների մէջ: Սարհատը բնութեամբ բարի էր, բայց հանգամանքները նրան չար էին շինել: Նա տեսնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, եւ այն ժողովուրդը, որին ինքն էլ էր պատկանում, հաւի նման մորթում են, տունը աւերակ են դարձնում, կայքը յափշտակում են, որդիքը գերի են տանում, — եւ այդ ժողովուրդը ոչինչ միջոցներ չունի պաշտպանուելու: Նա գիտէր, որ այս սոսկալի պատահարները դարերով կրկնվում են նոյն ժողովուրդի հետ եւ տակաւին նա չէ մտածել ընդդիմադրութեան մի զօրութիւն կապելու: «Եթէ կարիքը, ասում էր նա, մարդու վարպետ է անում, հղանակների խտտութիւններից պաշտպանուելու համար նա հագուստ է հնարում, գազաններից պաշտպանուելու համար զէնքեր է հնարում,

ինչու չէ մտածում նա մի եւ նոյն խելքը բանացնել մարդակերպ գազանների ձեռքում զոհ չը դառնալու համար: Այսպէս մտածելով, Սարհատը այն եզրակացութեան էր հասնում, թէ այն ժողովուրդը ինքն էր մեղաւոր, որ կեանքի պահանջները չէր հասկացել, եւ չէր մտածում թէ ինքը երկրի վրայ է բնակվում, մարդիկների հետ գործ ունի եւ ոչ թէ հրեշտակների հետ...

Սարհատը երկար էր թափառել երկրի վրայ, շատ ազգեր եւ շատ աշխարհներ էր տեսել, բայց իր կեանքում ոչ մի լաւ մարդու չէր հանդիպել, եւ այդ պատճառով, նա մարդկանց վրայ կազմել էր խիստ վատ գաղափար: Բոլոր մարդերին նա աւազակն էր էր համարում, այն զանազանութեամբ միայն, որ մէկը կոպիտ սրով է յափշտակում, միւսը խելքով, երրորդը արհեստով, չորրորդը մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան անունով եւ այլն: ¹³⁴¹

Այս տեսակ մտքեր բացատրելու համար Սարհատը իր առանձին լեզուն եւ արտասանութեան ձեւերն ունէր. «աւազակու թիւնը, ասում էր նա, մարդկանց մէջ զանազան գոյներով եւ շատ անգամ գեղեցիկ ծրարներով է յայտնվում. դու պատահիր արտաքին կեղեւը, եւ կը տեսնես միջուկը աւազակութիւն է, եւ աւելի ոչինչ»:

Սարհատը ինքն էլ աւազակ էր, մի արիւնահեղ եւ սոսկալի աւազակ. նա եթէ ծնուած լինէր մի ուրիշ երկրի վրայ եւ մեծանար մի ուրիշ շրջանում, գուցէ ուրիշ տեսակ մարդ, կամ այլ տեսակ աւազակ կը դառնար, որովհետեւ ամեն մի աւազակի գործունէութիւնը համապատասխանում է նոյն հասարակութեան, որի միջեց նա յայտնվում է: Աւազակը մի սարսափելի բողոք է հասարակութեան անկարգ կազմակերպութեան դէմ:

Հայաստանի լեռների վրայ, ուր երկու հակառակ ծայրերի վրայ կանգնած են երկու հակառակ ազգութիւններ, — մէկը՝ վերջին ստրկութեան հասած հայր, միւսը՝ վերջին բարբարոսութեան հասած մահմետականը, — եւ եթէ ստրուկների կողմից բողոք է բարձրանում դէպի բռնակալութիւնը, դա բնականաբար պիտի ընդունէր ոչ այլ կերպարանք, բայց միայն Սարհատի աւազակային կերպարանքը...

Բայց զարմանալին այն էր, թէ ինչո՞ւ այնքան փոքր էր Սարհատների թիւը. նրա ամբողջ հրոսակը կազմուած էր տասներկու քաջերից, որոնց նա կոչում էր «աւազակների առաքելութիւն»: — Այս հարցը բացատրելու համար պէտք է երկար ու բարակ քննութիւնների մէջ մտնենք. մենք թողնում ենք այդ, ահա Մըստօն կրկին յայտնուեցաւ, տեսնենք, նա ինչ է ասում:

— Ամեն բան իմացայ, ասաց նա:

— Մէկ-մէկ ասա՛, ինչ որ կը հարցնեմ խօսեց

Սարհատը: — Ձիաւորները քանի՞ հոգի էին:

— Համբարեցի, յիսուսից աւել չեն:

— Ո՞ր ցեղից են:

— Հարտօշի են¹:

— Գերինները եւ թալանը ո՞ր կողմից են բերում:

— Շատախու կողմերից²:

— Ո՞ւր պիտի տանեն:

— Դէպի Սօմայի³:

— Այս գիշեր ո՞րտեղ միտք ունեն իջեւանելու:

¹ Քրդերի կիսավայրենի ցեղ է, որ բոլորովին հաստատաբնակ կեանք չէ վարում:

² Մի գաւառ է Վասպուրականում:

³ Մի գաւառ է Պարսկաստանի Ուրմի նահանգի մօտ:

— Հասպիստանի հովիտների մէջ, Խանա-Սօրի մօտ: Սարհատը թողեց իր հարց ու փորձը եւ սկսեց մտաներով լուռ մի բան հաշուել. յետոյ նա կրկին դարձաւ դէպի պատանին.

— Ի՞նչ ես կարծում, Մըստօ, դրանք ե՞րբ կը հասնեն Սախկալ-Թութան կիրճին:

Մըստօն ըուպէական մտածութիւնից յետոյ պատասխանեց.

— Սախկալ-Թութան՝ կիրճին կը հասնեն, երբ արեւը մտնելու մօտ կը լինի:

— Ես էլ այսպէս եմ կարծում, ասաց Սարհատը:

— Հիմա՞յ լսիր, Մըստօ, աւելացրեց նա. — Ինչքան ժամանակում կը հասնես մինչեւ Բիժինկերտ գիւղը: — Ծանաչում ես:

— Ուղեղ կէսօրին այնտեղ կը լինեմ:

— Շատ լաւ, շարունակեց Սարհատը. — դու տեսել ես Բիժինկերտից փոքր ինչ հեռու ձորի մէջ մի մատուռ:

— Տեսել եմ, երկուսն է, մէկը քանդուած է: Ո՞րն ես ասում:

— Հէնց այն քանդուածն եմ ասում:

— Ծանաչում եմ: Մի գիշեր այնտեղ թաք եմ կացել, երբ մի ձի էի գողացել: Լաւ թաքնուելու տեղ է: Սարհատը յետոյ ուրիշ հարց առաջարկեց:

— Ի՞նչ տեսակ կենդանիների ձայնին նմանեցնել կարող ես:

— Շատերի. — շան նման հաջել գիտեմ, աքլարի նման խօսել գիտեմ, էշի նման կը զռամ, գայլի նման

¹ Սախկալ-Թութան նշանակում է մօրուբից բռնող. այսպէս կոչվում են առհասարակ այն նեղ եւ դժուար անցանելի կիրճերը, որոնց մէջ աւազակներն աւելի հեշտութեամբ են որսում ճանապարհորդներին:

կ'ոռնամ, գառան նման կը մնամ, կատուի նման միայն
կ'անեմ, յոպոպի նման բի-բո՛ւ կ'անեմ. — էլ ի՛նչ ես
ուզում: Ուրիշ շատերն էլ գիտեմ:

— Այդ վերջինը բաւական է: Հիմայ լսիր: Ուղիղ
կը գնաս դէպի այն քանդուած մատուռը, որտեղ գողա-
ցած ձին թաքցրիր: Դեռ չը հասած մատուռին մի
բլուր կայ...

— Որի գլխին տնկած է մի ծակ քար, աւերացրեց
Մըստօն:

— Այո՛: Այն ծակ քարի մօտ կը կանգնես, երեք
անգամ յոպոպի ձայն կը հանես. քեզ կը պատասխանեն
նոյն ձայնով: Յետոյ ձայնդ կը փոխես. երկու անգամ
բուի ձայնով կը կանչես: Այն ժամանակ քեզ մօտ կը
յայտնուի մի մարդ: Դու նրան կ'ասես, դեռ արեւը մայր
չը մտած պատրաստ լինեն Սախկալ-Թուլթան կիրճի մօ-
տակայքում:

— Կարելի է, նա հարցնէ, թէ քեզ ո՞վ ուղարկեց:

— Իմ անունը կը յայտնես:

— Կարելի է, նա չը հաւատայ:

— Այս մատանին ցոյց կը տաս:

Սարհատը հանեց իր մատից մատանին եւ տուեց
Մըստօն:

— Կարելի է, նա հարցրեց, թէ ի՛նչ գործի համար է:

— Դու կը պատմես այդ գերիները տանող քարա-
ւանի մասին բոլորը, ինչ որ տեսար, եւ կ'ասես, թէ քա-
րաւանը Սախկալ-Թուլթան կիրճի մէջ մտածին պէս,
պէտք է նրա առաջը կտրենք, որ գերիները ու թալանը
խլենք քուրդերից:

— Իմացայ: Նրանք քանի՞ հոգի են:

— Տասն եւ երկու:

— Ո՞վքեր են:

— Իմ ընկերները:

— Տասն եւ երկու հոգին բաւական է յիսունի դէմ
Սախկալ-Թուլթան կիրճում, նկատեց Մըստօն. — ես էլ
նրանց հետ տասն եւ երեք կը լինենք: Բայց 13 թիւը
նաս է:

— Ինչ էլ հաշուելու լինես, 14 հոգի կը լինենք,
ասաց Սարհատը, 14-ը նաս՝ չէ:

— Մեզանից չորս հոգի բաւական է, որ կիրճի
դուռը կտրէ, էլ ինքը սատանան չէ կարող այնտեղեց
դուրս գալ, նկատեց Մըստօն. — Ի՛նչ լաւ տեղ ընտրե-
ցիր, աղայ, բայց դու ո՞ւր կը մնաս:

— Ես ծածուկ կը հետեւեմ քարաւանին, մինչեւ
կիրճին հասնելը: Բայց դու այն ասա՛, ոտքդ քեզ խօ չի՞
ներգանի. մինչեւ Բիժինկերտ բաւական հեռու է:

— Ո՛չ, չի ներգանի, անիծուած գնդակը մնի մի-
ջովե է անցել, ոսկորին չէ դիպել. մահլամ եմ դրել
ու պինդ կապել:

— Վէրքը քանի՞ օրուայ է:

— Երեք օրուայ, այսպիսի վէրքեր շատ է տեսել
Մըստօն. մնաս չունի:

— Դէ՛հ, հիմայ գնա՛:

Սարհատը եւ Մըստօն բաժանուեցան, մէկը սկսեց
գնալ դէպի քանդուած մատուռը, միւսը սկսեց զարտուղի
ճանապարհներով հետեւել գերիվարներին:

1 Նաս նշանակում է անբարի կամ չարագուշակ: 13 թիւը նաս է
համարվում մահմետականների մէջ. համբարելու միջոցին 13 թուին հաս-
նելու ժամանակ մահմետականը միշտ անց է կացնում, ասելով.

Ճ

Է.

Սարհատի հետ բաւական ծանօթ է ընթերցողը, հարկաւոր է փոքր ինչ ծանօթանալ եւ նրա ընկերների հետ, որոնցից կազմուած էր նրա հրոսակը: Չը նայելով, որ Սարհատը էր պետը եւ գլխաւորը իր խումբի, բայց բոլորին «եղբայր» էր կոչում. եւ իրաւ, այս կոչմանը արժանի էին նրանք, միացած լինելով եղբայրական խիստ սերտ կապերով: Նրա խումբը հաւաքուած էր զանազան տեղերից զանազան ժամանակներում, որոնց թիւը տասն եւ երկուսից խիստ հազիւ էր անցնում: Նրանց մէջ կային սասունցիք, գէյթունցիք, շատակցիք, դիւրբէքիցիք. նրանց մէջ կային՝ մի քահանայ Խարբերդի քրդախօս հայերից եւ մի վարժապետ: Այս վերջինը Կ. Պոլսում բարեգործական նպատակով կազմուած մի ընկերութեան անդամ էր, որ ուղարկուել էր Վանայ կողմերի գիւղօրայքում կրթութիւն տարածելու, բայց ուսուցիչական պատերազմի խռովութիւնների ժամանակ նա միացաւ Սարհատի խումբի հետ, երբ քրդերը նրան իր գիւղական դպրոցի մէջ աշակերտների առջեւ սաստիկ ծեծեցին, եւ նրա սանիկներից մի քանիսը առեւանգեցին, եւ մի քանի օրից յետոյ կրկին բաց թողեցին:՝

Սարհատի խումբը կազմուած էր քուրդի կերպարանքով եւ գործում էր քուրդի անունով: «Հայ» անունից խորշում էր նա, ոչ թէ այն պատճառով որ այդ անունը ատելի էր նրան, այլ ընդհակառակն, սիրում էր նա հայութիւնը, — բայց այդ անունը անհամարապատասխան էր գանում թէ իր պաշտօնին եւ թէ նպատակներին: Իր թափառական կեանքում, թէ նա ինքը, եւ թէ իր խումբը անդադար զարկվում էին քրդերի հետ, եւ անդադար որ եւ իցէ թշնամական հաշիւ էին վերջացնում

այս եւ այն մահմետական ցեղի հետ, բայց եթէ ցոյց տային, թէ իրանք հայեր են, այն ժամանակ իրանց հակառակորդները կարող էին վրէժխնդիր լինել այն ողորմելի եւ անպաշտպան հայերից, որոնք զուցէ Սարհատի գոյութեան մասին ամենեւին տեղեկութիւն եւս չունէին:՝

Սարհատը իր խումբի հետ Դիարբէքիւրի կողմերումն էր, երբ լսեց քուրդերի կատաղի շարժումը, երբ իմացաւ Ջալալեղդինի սարսափելի զիտաւորութիւնը եւ երբ յայտնի եղաւ նրան Շէյխ Իբրահիմ զօրապետի խորհուրդը: Նա իսկոյն իւրայիններով շտապեց դէպի Աղբակայ կողմերը: Երկու ցանկութիւն նրան քաշեց դէպի իր հայրենիքը, որին վաղուց մոռացել էր. առաջինը, Աղբակը քուրդերի արշաւանքի գծի վրայ գտանվելով, աւելի պէտք է ենթարկուէր նրանց ասպատակութիւններին, մտածում էր իր հայրենակիցներին օգնութեան ձեռք հասցնել. երկրորդ, որ աւելի գլխաւորն էր, այստեղ կար «մէկը», որին նուիրուած էր իր բոլոր սրտով:

Սարհատի այն խօսքերը, որ նա արտայայտում էր իր հայրենիքի աւերակների վրայ շրջելու ժամանակ, այն խօսքերը, որ նա այնքան անգութ կերպով դուրս թափեց իր հօր առջեւ նրա հոգեվարքի րոպէներում, — այս բոլորը յուսահատ սրտից դուրս բղխած հառաչանքներ էին, այս բոլորը դամբանական ողբեր էին, որ նա կարդում էր իր հայրենիքի գերեզմանական անշարժութեան վրայ: Նա զայրանում էր, նրա վրդովմունքը կատաղութեան եւ խելագարութեան էր հասցնում նրան, երբ տեսնում էր, որ իր հայրենիքը այն չէր, ինչ որ ինքը ցանկանում էր որ լինէր: Նա շատ լաւ էր հասկանում իր վիճակի բոլոր վատթարութիւնը, նա ինքը սարսափում էր իր արիւնտ ձեռքերից, թէեւ այն ձեռքերը միշտ թշուառների պաշտ-

պան են եղել, եւ երբէք չեն թափել մի անմեղ արիւն,
— բայց նրա անձնասիրութիւնը վերաւորվում էր, տես-
նելով, որ ինքը իր բոլոր արժանաւորութիւններով ստի-
պուած էր լինել մի աւազակային հրոսակի գլխաւոր,
մինչդեռ կարող էր ամբողջ գունդերի հրամայել եւ իր
հայրենիքը մաքրել աւազակներից...

Դեռ Աղբակ չը հասած, նա իր ընկերներին առաջարկեց
այնտեղ, պատուիրելով հարկաւորած օգնութիւնը մա-
տուցանել տեղային բնակիչներին, իսկ ինքը մենակ
ուղեւորուեցաւ դէպի Վան քաղաքը: Այնտեղ նա ներ-
կայացաւ փաշային, եւ յայտնելով այն վտանգը, որ
սպառնում է Աղբակայ հայերին, խնդրեց, որ իրան թոյլ
տան՝ տեղային բնակիչներից կազմել մի գունդ՝ երկիրը
քրդերի եւ բաշիբօզուկների ասպատակութիւններից պաշտ-
պանելու համար: Բայց նրա խնդիրը չընդունուեցաւ, նրան
պատասխանեցին, թէ «կառավարութիւնը ինքն ամեն
խնամքներ գործ է դրել երկրի հանգստութիւնը պահպա-
նելու համար»:

Նա ինքը շատ լաւ էր հասկանում այս խօսքերի
նշանակութիւնը եւ վերադարձաւ Վանից առանց բա-
ւականութիւն ստանալու: Եւ այս էր պատճառը, որ մենք
առաջին անգամ հանդիպեցինք նրան Խոշաբայ ձորում,
միայնակ Վանից դառնալիս, տխուր եւ յուսահատ:

Բայց նրա եռանդը դեռ բոլորովին չէր թուլացել:
Երբ մտաւ Աղբակ, կրկին փորձ փորձեց իրագործել իր
նպատակը: Նա դիմեց մի քանի քահանաների, վարդապետ-
ների եւ տանուտէրների, աշխատում էր նրանց համոզել,
թէ պէտք է զինուորել ժողովուրդը դալոց վտանգի
առաջը առնելու համար: Զալալէդդին դեռ այն ժամանակ
չէր սկսել իր արշաւանքը, բայց ամեն տեղ սկսուել

էին նկատել լինել քրդերի բարբարոսութիւններն: Նա
օրինակ էր բերում իրանց դրացի Զօլամէրիկի ասորիներին,
որոնք զինուորուած էին եւ ոչ մի քուրդ նրանց երկիրը
ոտք կոխել չէր կարողանում, եւ ոչ ինքը կառավարու-
թիւնը կարողացաւ նրանց զինաթափ անել. որովհետեւ
պատասխանում էին, թէ մենք պէտք է որ մեր գլուխը
պահենք, երբ որ կառավարութիւնը մեզ պահպանելու
չնորհք չունի: Նա այսպիսի շատ օրինակներ էր բերում,
քաջալերական խրատոյսներ էր տալիս, յորդորում էր եւ
ուրիշ շատ բաներ էր ասում... Բայց քահանաները,
վարդապետները եւ ժողովուրդի իշխանները նրան յիմարի
եւ խելագարի տեղ էին դնում... Այս աւելի վշտացրեց
նրան, քան թէ փաշայի խաբէութիւնը, եւ այն ժամանակ
նա աւելի համոզուեցաւ, թէ այդ ժողովուրդն ինքն է
դատապարտել իրան մի ցած ստրկութեան. թէ նա ինքն
է պատրաստել իր համար մի այնպիսի թշուառ ներ-
կայ...

Այն օրից, որ բաժանուել էր նա իր ընկերներից,
նրանց մասին տեղեկութիւն չունէր, եւ չը գիտէր, թէ
ո՞րտեղ մնացին կամ ի՞նչ շինեցին: Միայն այն օրը մի
պայմանեալ օր էր, որ նրանք ամեն կողմից պէտք է
հաւաքվէին «Քանդուած մատուռի» մօտակայքում, եւ
ինքն այնտեղ գնալով, պէտք է տեսնուէր իր ընկերների
հետ: Բայց գերեզմար քարաւանի անակնկալ հանդիպումը
նրան ստիպեց ուղարկել իր հաւատարիմ Մըստօին նրանց
կանչելու Սախկալ-Թութան կիրճի մօտ, որտեղ գուցէ
կարողանային աղատել թշուառ գերիներին:

Մըստօի ձեռնարկութիւնը անպտուղ չը մնաց.
նշանակած ժամուսն Սարհատի ամբողջ խումբը պատրաստ
էր Սախկալ-Թութանի մօտ: Ինքը նոյնպէս հասաւ

այնտեղ: Տեսնելով իր ընկերներին, նա համբուրուեցաւ բոլորի հետ, ասելով.

— Ուրախ եմ, որ ամենիդ մարմնով առողջ եմ գտնոււմ, թէեւ համոզուած եմ, որ սրտով ձեզանից ամեն մէկը վերաւորուած է, վշտացած է, տեսնելով այնքան աւերածներ եւ կոտորածներ, որ գործել է բարբարոս ձեռքը: Բայց այսօր մի գեղեցիկ դէպք առիթ կը տայ ձեզ գործ դնել ձեր քաջութիւնը, եւ դրա համար էլ կանչեցի ձեզ: Մենք 14 հոգով գործ պէտք է ունենանք աւելի քան յիսուն հոգի վայրենի Հարտօշիների հետ:

— Մըստօն բոլորը պատմել է մեզ, պատասխանեց քահանան, որին այժմ կոչոււմ էին Դալի-Բարայ¹: — Այս խաչով (նա ցոյց տուեց իր սուրը) Հարտօշիների գլխին մի լաւ «պահպանիչ» կը կարգամ:

— Դէպքը, իրաւ, գեղեցիկ է, այս կիրճի մէջ մի զուարճալի խաղ կ'ունենանք Հարտօշիների հետ, ասաց ոգեւորուած վարժապետը, որին այժմ կոչոււմ էին Բիթար-Դալիսի²:

— Հարտօշիների հետ լաւ է գործ ունենալ նեղ ծակերոււմ. այդ անիծուածները իրանց բերաններից էլ են կրակ փչոււմ, ասաց սասունցի Յարօն, որին կոչոււմ էին Սասուն Այրսը, այսինքն՝ Սասունի արջ:

— Այդ դատարկախօսութիւններով ժամանակ երբ կորցնոււմ, Հարտօշիները հեշտ ուտելու պատառ չեն... նկատեց գէյթոււնցի Ներսօն, որին կոչոււմ էին Զէյթոււն-Բայասը, այսինքն՝ Զէյթոււնի ժայռ:

¹ Դալի-Բարայ նշանակոււմ է գիծ հայր, այդ անունը խիստ յատկանիշ էր նրա տարապայման բնաւորութեանը, որ փոխել էր քրիստոնէական ներողամտութիւնը հին կտակարանի վրէժնորթութեան հետ:

² Բիթար-Դալիսի նշանակոււմ է զրբից խելագարուած:

— Իրաւ, ժամանակը թանկ է մեզ, խօսեց Սարհատը. — մտածենք գործի վրայ: Հարտօշիները ձեզ յայտնի են իրանց քաջութեամբ, նրանց հետ երեխայի խաղ ունենալ անմտութիւն է: Մեզ կը նպաստէ միայն տեղը եւ դիրքը, եւ այս պատճառով ես ընտրեցի այս կիրճը: Չեզանից ամեն մէկը թաքնուած կը լինի քարաժայռերի ետեւում, եւ այնքան կը սպասէ, մինչեւ ամբողջ քարաւանը կը լցուի կիրճի մէջ. այն ժամանակ դուք պէտք է բաժանուէք երկու մասն, եօթ հոգի պէտք է փակէ կիրճի մուտքը, իսկ եօթ հոգի՝ նրա ելքը: Մենք 14 հոգի ենք: Ես կը տամ յարձակողական նշանը բազէի ձայնով: Աշխատեցէք, որքան կարելի է, հեռու մնալ արիւնհեղութիւնից: Խօսեցէք միշտ Ռաւանդների բարբառով, որովհետեւ Ռաւանդները Հարտօշիների հետ մի թշնամի ցեղ են. թող նրանք կարծեն, թէ գործ ունեն Ռաւանդների հետ: Եթէ անձնատուր եղան, պայմանների մասին կը խօսեմ ես: Յարձակումները միշտ մի տեղից, կամ մի կողմից չը պէտք է լինեն, շուտ-շուտ փոխեցէք ձեր դիրքը, որ թշնամին կարծէ, թէ բաղմաթիւ էք: Փախչելու աշխատողներին իսկոյն ծածկեցէք, որ ուրիշ տեղ խաբար չը տանեն:

Սախկալ-Թուլթանը այն սարսափելի կիրճերից մէկն էր, որի նմանը շատ անգամ հանդիպոււմ է Հայաստանի լեռներում. նրա աջ եւ ձախ կողմերից սեպացած ժայռերը պարսպաձեւ բարձրանոււմ էին, մէջտեղում թողնելով մի նեղ անցք, որի միջով քարաւանը անցնելու համար հարկաւոր էր, որ բոլոր զրաստները մինը միւսի ետեւից շարուած լինէին, որովհետեւ մօտէմօտ գնալու համար բաւական նեղ էր ձանապարհը:

Մրանք գտան քարաւանը այս դրութեան մէջ շարուած կիրճի մուտքից սկսեալ մինչեւ նրա ելքը: Յոգ-

նաժ քարաւանը խիստ դանդաղ էր ընթանում: Սարհատը գործը այնքան յետ ձգեց, մինչեւ արեւը մտաւ եւ բոլորովին մթնեց: Բայց լուսնեակ գիշեր էր: Այնուհետեւ նա, վեց հոգի իր հետ առնելով, կտրեց կիրճի ելքը. իսկ վեց հոգի Դալլ-Բաբային յանձնելով, պատուիրեց կտրել կիրճի մուտքը: Քարաւանը մնաց մէջ տեղում նեղ փապարում լցուած: Քարաւանը նոյն դրութեան մէջ էր գտնվում, որպէս թէ աժաժ լինէր մի հսկայական խողովակի մէջ, որի երկու ծայրերը փակուած էին:

Բազէի սուր եւ ձգական ձայնը հնչեց, որպէս թէ մօտենում է իր որսին: Չանազան տեղերից լսելի եղան հրացանների որոտմունքներ: Կիրճի մէջ սկսուեց մի աղմկալի իրարանցում եւ բարձրացաւ խուլ դղրդիւն: Հարտօշինները կատաղած գազանների նման սկսեցին այս կողմ եւ այն կողմ վազվզել. բայց ամեն տեղ հանդիպում էին որոտացող կրակների: Առիւծը ընկած էր երկաթի վանդակի մէջ:

Քուրդը վտանգի ըրպէներում ցոյց է տալիս իր բնաւորութեան բոլոր վսեմութիւնը: Մա վիշապ է դառնում եւ կամենում է լեռները, ժայռերը կրանել: Կիրճի ահագին պարսպաձեւ շղթաները եւս ոչինչ էին թուում կատաղած Հարտօշի աչքին. նա վազրի նման մաղցում էր սեպացած ժայռերը, որ վեր բարձրանայ եւ դէմ առ դէմ հանդիպի թշնամուն: Բայց բնութիւնը յաղթող էր հանդիսանում. վազրը սարսափելի բարձրութիւնից կրկին գահավիժվում էր, կրկին զորվում էր ցած:

Կիրճի մէջ քրդերի կատաղել աղաղակը, գերիների լացն ու կոծը, աջ եւ ձախ որոտացող կրակների բումբիւնը, միախառնուելով, կազմում էին խիստ սուսակի

ներդաշնակութիւն: Կռիւր երկու կողմից եւս շարունակվում էր գազանային յամառութեամբ: Քրդերը վճռել էին մինչեւ վերջին շունչը ընդդիմանալ: Այն ժամանակ բազէի խորհրդական ձայնը նորից երեք անգամ հնչուեցաւ. դա նշան էր, թէ պէտք չէ գթալ: Գնդակները կարկուտի արագութեամբ սկսան թափուել կիրճի մէջ:

Պարզ-լուսնային գիշերը բաւական նպաստում էր կռուին, եւ մեր քաջերը չէին վրիպում իրանց նետումներից, եւ կարողանում էին նշան դնել քրդերին միայն, եւ գերիներին չը մնասել:

Մի ամբողջ ժամ եւս յուսահատական յանդգնութեամբ կռուելուց յետոյ, քրդերի միջից լսելի եղաւ մի ձայն՝ «անձնատուր ենք լինում»: Այն ժամանակ Սարհատը բարձրացաւ մի քարի վրայ եւ սկսեց վերեւից խօսել:

— Աւելի լաւ կը լինէր, որ շուտ անձնատուր լինէիք, այն ժամանակ դոնէ ձեր մեծ մասը կենդանի մնացած կը լինէր. դուք ձեր յամառութեամբ շատերին կոտորել տուիք: Վնասը մեծ չէ, քաջերի ճակատագիրն է այդ. զովում եմ ձեր յանդգնութիւնը: Հիմայ լսեցէք պայմանները. — դուք ամենքդ կը մնաք կիրճի մէջ. բայց աւարը եւ գերիները բաց կը թողնէք իրանց գրաստներով: Մենք ձեզանից չենք լսել ձեր զէնքերը եւ ձիերը. դրանք պէտք են ձեզ. միայն կողոպուտից ոչինչ չը պէտք է պահէք ձեզ մօտ: Դուք կը մնաք կիրճի մէջ եւ չէք շարժուի մինչեւ առաւօտեան լուսաբացը. այն ժամանակ ազատ էք, որ կողմ կամենաք, գնացէք: — Համաձայն էք:

— «Համաձայն ենք», լսելի եղաւ կիրճի միջից:

— Ուրեմն բայց թողէք գերիներին եւ աւարը:

Մի քանի ժամուայ մէջ կիրճը դատարկուեցաւ: Այնտեղ մնացին քսան հոգու չափ Հարտօշիններ միայն:

— Դալի-Բարայ, դարձաւ Սարհատը դէպի քահանան, քեզ հետ կը վեր առնես չորս հոգի եւ կը քշես քարաւանը դէպի Սալմաստ ք մինչեւ արեւի դուրս գալը դուք կ'անցնէք Պարսկաստանի սահմանը, եւ Սալմաստում տեղային հայերի մօտ ողորմելիները ապահով կը լինեն, որովհետեւ այնտեղ են փախել բոլոր աղբակեցիք, որոնք ազատուել են քրդերի ձեռքից: Սալմաստը պարսից երկիր է, այնտեղ տաճկաց քրդերը մուտ գործել չեն կարող: Լսիր, ամենեւին ցոյց չը պէտք է տաս հայութիւնդ եւ գերիները չը պէտք է զիտենան, թէ ո՞վ ազատեց նրանց: Պարսից սահմանից դու կը դառնաս քո ընկերների հետ եւ մեզ կը գտնես Իրցի-ձորի մէջ, այն քարանձաւում, որ քեզ ծանօթ է: Իսկ ես այդ անպիտաններին կը պահեմ կիրճի մէջ, մինչեւ դուք բաւական կը հեռանաք, եւ արեւը դեռ չը ծագած, բաց կը թողնեմ:

Դալի-Բարան համբերութիւնը հատած, պատասխանեց.

— Անիծուած լինեմ, եթէ ես տէրտէր ժամանակս մի այսպիսի երկար քարոզ եմ տուել: Օրհնած, ի՞նչ ես ծանր ու բարակ ամեն բան այսչափ բրդում. ես խօնոր չեմ սովորում իմ գործը:

— «Ուրիշ խրատը լսիր, եւ իմացածդ էլ քեզ պահիր», ասել են մեր պապերը, պատասխանեց Սարհատը ծիծաղելով: — Հիմայ գնացէք: Տէր ընդ ձեզ:

Քարաւանը սկսեց շարժուել դէպի Սալմաստայ կողմը ազատուած մարդու բոլոր արագութեամբ, որ դեռ նոր փախչում էր վտանգից: Կիշերային լուսութեան մէջ լսելի

էին լինում ջերմ օրհնութիւններ այն բազմաթիւ թշուառների բերաններից, որոնք արտասուալի աչքերով մերձենում էին դէպի իրանց ազատիչները...

Մի քանի օրից յետոյ ամբողջ Աղբակայ գաւառում տարածուել էր մի այսպիսի լուր, թէ Հարտօշինները բերելու են եղել ահագին աւար եւ գերիների մեծ բազմութիւն Շատախի կողմերից, եւ թէ Ռաւանդները վրայ են թափուել եւ Սախկալ-Թութանի կիրճում խլել են Հարտօշիններից թէ աւարը եւ թէ գերիները, բայց ո՞ւր են տարել, յայտնի չէ. Սարհատի եւ նրա խումբի մասին ոչինչ չէր խօսվում... Քրդերի մէջ միմեանցից աւար եւ գերիներ խլելը այնքան սովորական էր, որ ոչ ոքին չը զարմացրեց յիշեալ լուրը, եւ հայերի վրայ կասկածել անգամ չէին կարող, որովհետեւ հային անընդունակ էին համարում այդ գործին: Իսկ Սարհատի խումբը իրան ձեւացրել էր Ռաւանդների կերպարանքով, որ Հարտօշինների հետ ցեղական թշնամութիւն ունէին:

Ը. Վ Ա.

Աղբակայ ամբողջ գաւառում ոչ մի հայ չէր մնացել. 24 զիւղեր բողբոջին աւերակ եւ դատարկ էին. բնակիչները մասամբ կոտորել էին եւ մասամբ գերի էին տարել քրդերը, իսկ մնացածները փախել էին Պարսից սահմանակից Սալմաստ եւ Սօմայի գաւառները, ապաստանելով տեղային հայերի մօտ: Արշաւանքը այն աստիճան անակնկալ եւ յանկարծակի էր եղել, որ փախստականներն հազիւ կարողացել էին ազատել իրանց թշուառ զուլոր, իսկ տուն տեղ, կայք եւ անասուն, բոլորը թողել էին թշնամուն:

Ջալալէդդինի արշաւանքը նման էր մի սարսափելի հեղեղի, որ միանգամով չէ վերջանում, որ գալիս է, յետոյ ընդհատվում է, եւ կրկին կատաղի հեղեղը սաստկանում է նոր եւ նոր յորձանքներով: Մա սկզբում իր հետ ունէր հինգ հազար ձիաւոր միայն, որոնցմով դուրս եկաւ Աղբակից, դիմում էր դէպի Բայազէդ, որ կողմում եւ անց էր կենում, թողնում էր իր ետեւից աւերակներ եւ ամայութիւն: Եւ այնուհետեւ, նրա արշաւանքի ձայնը լսելով հեռաւոր տեղերի քրդերը, խումբերով դուրս էին գալիս, եւ դիմում էին դէպի իրանց առաջնորդի բանակը: Այս վերջինները լրացնում էին, ինչ որ պակաս էր թողել Ջալալէդդինը: Հեղեղը յորձանքը այսպէսով կրկնվում էր, եւ մի եւ նոյն երկիրը մի քանի անգամ ենթարկվում էր ասպատակութիւնների:

Ջալալէդդինը, որպէս շէյխ եւ զօրավար, միայն էր, որ յանձն առեց քրդերի գլխաւորութիւնը, առաջնորդելու նրանց դէպի պատերազմի դաշտը: Բայց քրդերին առաւելապէս զրգռողը եւ նրանց կատաղութիւնը ոգեւորողը էր մի ուրիշ շէյխ, որն իր տեղից չէր շարժուել, որն ամբողջ Բուրդիստանի հոգեւոր գլուխն էր համարվում, եւ ներգործում էր իր սրբազան թղթերով քրդերի գարայբէկիների, ղազինների եւ մուֆթիների վրայ: Դա Շէյխ Իբրահուլասն էր: Այդ քրիստոնէութեան երդուեալ թշնամին թոյլ էր տուել ամեն տեսակ անգթութիւններ, եւ հրամայել էր ամենեւին չը խնայել...

Պատերազմի ժամանակ որպէս քրդերի, նոյնպէս եւ բոլոր մահմետական ցեղերի սպառազինութեան պատճառը լինում է՝ կոյր մոլեռանդութիւնը մի կողմից եւ կողուպուտի ու յափշտակութեան ծարաւը միւս կողմից: Մրանց մէջ խաղ են առնում երկու կրքեր՝ — հոգեւոր եւ նիւ-

թական. առաջինը լցուցանում է նա ոչ-մահմետականներին մորթելով, իսկ երկրորդին բաւականութիւն է տալիս նրանց կայքը եւ հարստութիւնը յափշտակելով: Եւ այս պատճառով Ջալալէդդինի զօրքը խիստ դանդաղ էր ընթանում. նա մի կողմից պէտք է հնձէր, բայց իր հունձը իր հետ տանել չէր կարող, — միւս կողմից, հարկաւոր էր հունձը տանել, հասցնել իրանց բնակութեան տեղերը եւ նորից վերագառնալ ու միանալ բանակի հետ եւ շարունակել ընթացքը դէպի Բայազէդ: Այս էր նրա զօրախումբի անդադար բաժանման եւ կրկին միաւորութեան պատճառը: Ջալալէդդինը իր ճանապարհը մաքրելով էր առաջ ընթանում դէպի Բայազէդ:

Բայց չէ կարելի միանգամայն ուրանալ քրդերի մէջ ազնիւ մարդիկ. նրանց մէջ կային եւ այնպիսիներն, որոնք զուրկ չէին բարի զգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի: Այս տեսակ մարդերից մէկն էր Օմար-աղան, իր հօտերով եւ երամակներով հարուստ քուրդը, որը մի փոքրիկ ցեղի գլխաւորն էր: Մա չը մասնակցեց Ջալալէդդինի արշաւանքին: Եւ լսելով անգութ ծերունիի դիտաւորութիւնը, նա յառաջագոյն եկաւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը եւ յայտնեց վանահայր Եղիազար վարդապետին թէ մի քանի օրից յետոյ ինչ դառն վիճակ էր սպասում Աղբակայ հայերին: Մա խորհուրդ տուեց վանահօրը օգուտ քաղել վանքի անմատչելի ամրութիւններից, եւ այդ նուիրական բերդը ընտրել որպէս մի պաշտպանողական դիրք, եւ այնտեղ հաւաքելով շրջակայ հայոց զիւղօրայքի հարստութիւնները, — այնտեղից ընդդիմանալ թշնամուն: Օմար-աղան խոստացաւ ինքն էլ միանալ վանահօր հետ եւ իր խոստմունքը կատարեց գործով, որովհետեւ նա էլ երկիւղ ունէր

Ջալալէդդինից, եւ նրա արշաւանքին չը մասնակցելու համար վախենում: Էր ենթարկուել շէյխի վրէժխնդրութեանը: Եւ այս պատճառով իր տան հարստութիւնը նա հաւաքեց վանքի մէջ, եւ իր մարդիկներով պատրաստ էր հարկաւորած ժամանակ, միանալով հայերի հետ, ընդդիմանալ թշնամուն:

Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամի՝ Օմար-աղայի խորհուրդը, որի հաւատարմութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէր, եւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի շրջակայ հայոց գիւղւոցքի թէ բնակիչներին եւ թէ նրանց կայքը ու անասունները հաւաքել տուեց վանքի մէջ:

Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը այն հնադարեան վանքերից մէկն էր, որ իր գոյութիւնը պահպանում էր Լուսաւորչի ժամանակներից: Ամբողջ տասն եւ վեց դար, պատերազմելով բնութեան խստութիւնների եւ բարբարոս ձեռքերի դէմ, այդ վանքը կանգնած էր, որպէս մի հսկայական յիշատակարան կրօնասէր հայի նախկին ճարտարապետութեան: Նա վկայ է եղել բազմաթիւ եղեռնական անցքերի. նա տեսել էր կրակապաշտ պարսիկների, արաբների եւ մօնղոլների բոլոր անգթութիւնները: Նա իր հոյակապ կողքերի վրայ կրում էր բազմաթիւ յիշատակարաններ, թէ քանի-քանի՝ անգամ կործանուած է եղել, եւ կրկին հայկական ջերմեռանդութիւնը նորոգել է նրան:

Այդ վանքը բաւական ամուր դիրք ունի. նա կառուցած է մի բլուրի բարձրաւանդակի վրայ, որի գագաթը արհեստական բանուածքով աւելի եւս բարձրացրելով, նրա վրայ դրած է վանքի հիմնարկութիւնը: Բլուրի երեք կողմից շրջապատում է ահագին խորութեամբ մի ճոր,

որի միջով հոսում է Տիգրիսի վերին ճիւղերից մէկը, որ սովորաբար կոչվում է «Վանքի գետ»: Բլուրի շրրորդ կողմը միանում է մի լեռնային թեւքի հետ, որի վրայ դրած է մի հայոց գիւղ, որը վանքի սեփականութիւնը լինելով, կոչվում է «Վանքի գիւղ» եւ նա հարիւր քայլ հազել հեռու կը լինի վանքից:

Վանքը պատած է պարիսպներով եւ աշտարակներով. նա ունի իր մէջ, բացի հոյակապ տաճարից, շատ խուցեր միաբանութեան համար եւ շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքային տնտեսութեան, մշակների եւ անասունների համար: Երբ որ Ջալալէդդինի արշաւանքի ձայնը հասաւ այս կողմերը, վանքի օթեւանները լեքն էին Աղբակայ բնակիչներով, իսկ նրանց թանգագին հարստութիւնները պահուած էին տաճարի գաղտնի պահարաններում: Եւ «Վանքի գիւղում» հաւաքել էին նրանց անասունները:

«Վանքի գետը», որ հոսում էր ձորի միջով, իր եզերքում թողնում էր բաւական ընդարձակ եւ հարթ տարածութիւն, որ պատած էր խոտով, եւ ներկայացնում էր մի կանաչազարդ հովիտ, որ գարնան սկզբում վառվում էր դեղնագոյն ծաղիկներով: Այս մարգագետինների վրայ արածում էին վանքին պատկանող ձիաների երամակները:

Մի առաւօտ սարսափելով նկատեցին, որ յիշեալ հովտի վրայ, գետի ափերի մօտ, կազմուած էին բազմաթիւ վրաններ: Քրդերի խաշնարածները իրաւունք չունէին վանքի մօտ, նրա կալուածների վրայ գետեղել իրանց չարները. ուրեմն դրանք լինելու էին այն ինքնակոչ իրանց չարները, որոնց սոսկալի երկիւղով սպասում էին վանական հիւրերը, որոնց սոսկալի երկիւղով սպասում էին վանականները: Ամենքը մեծ տագնապի մէջ ընկան: Ամեն կողմից ոչխարներ, կովեր եւ երկրագործական անասուններ սկսեցին

քշել դէպի զիւղը: Տաղնապը աւելի մեծացաւ, երբ մի հովիւ լուր բերեց վանահօրը, թէ Զալալէդդինը բազմաթիւ քրդերով իջեւանել է վանքի մարգերի վրայ:

Վանահայր Եղիազար վարդապետը մի վիթխարի մարդ էր: Թէեւ նրա ականջները ծանր էին լսում, բայց անդադար գործ ունենալով քրդերի հետ, որպէս ստում են, նա «կէս քուրդ» էր դարձել, այսինքն աներկիւղ այրական սիրտ էր ստացել: Երբ լսեց հովիւի բերած լուրը, նա ամենեւին չը զգաց այն յուսահատական երկիւղը, որ տիրում է թուլասիրտ մարդերին վտանգի լուրերում: Վանահայրը նոյն միջոցում նստած էր իր փոքրիկ խուցի մէջ եւ նրա մօտ գտնուում էր մի քուրդի իշխան բաւական համահրական դէմքով: Վերջինը Օմար-աղան էր: Երկուսն էլ դուրս գնացին, երբ լսեցին հովիւի խօսքերը: Նրանք դիմեցին դէպի վանքի արեւելեան պարսպի կողմը, որտեղեց երեւում էր շէյխի բանակը: Թէ վանահայրը եւ թէ քուրդ ազնուականը, դիտակները ուղղելով դէպի բանակը, մի քանի լուրեր շարունակ նայում էին:

— Նա, է, ասաց Օմար-աղան վրդովուած ձայնով.
— Տերունի աւազակը բաւական բազմութիւն է հաւաքել իր շուրջը:

— Ի՞նչ պէտք է արած, հարցրեց վանահայրը ոչ սակաւ խռովութեամբ:

— Ուրիշ հնար չը կայ, պատասխանեց քուրդը այժմ աւելի սառն կերպով. — դուք պատուիրեցէք ժողովրդին հաւաքուել վանքի պարիսպների մէջ, դռները փակել տուէք. վանքը բաւական ամուր է պաշտպանուելու համար:

— Ես էլ այսպէս եմ մտածում, պատասխանեց վարդապետը. — ես վանքի պահարաններում բաւական

հրացաններ եւ վառօդ ունեմ թաքցրած, զգուշութեան համար վաղուց պահում էի ինձ մօտ. հիմայ հանել կը տամ. պէտք է բաժանել, որոնք նետելու շնորհք ունեն. ես ճանաչում եմ շատերին մերիկներից, որ այդ գործին ընդունակ են:

— Իմ մարդիկներն էլ շուտով կը դան, ասաց քուրդը. — ժամանակ կորցնել պէտք չէ, ինչ որ անելու էք, մի ուշացնէք:

Վանահայրը հեռացաւ հարկաւորած պատրաստութիւնները կարգադրելու: Բայց Օմար-աղան դեռ կանգնած էր առաջուայ տեղում եւ դիտակը ձեռին նայում էր: Քրդերի մէջ շատ աղանդներ կան. այդ մարդը պատկանում էր մի աղանդի, որ հակառակ էր շէյխի դաւանութեանը: Աղանդների տարբերութիւնը նոյն ազդեցութիւնն ունի քրդերի վրայ եւ նոյն խտրութիւններն է ձգում նրանց մէջ, որպէս ցեղական տարբերութիւնները, մանաւանդ երբ յարաբերութիւնները կտրուած են լինում թշնամական հանգամանքներով: Օմար-աղայի ցեղը այսպիսի պատճառներով բաժանուած էր այն ցեղերից, որ հաւաքուել էին շէյխի շուրջը:

Բայց վանահօր դիտաւորութիւնը սաստիկ արդելքների հանդիպեցաւ ժողովրդի կողմից. ոչ ոք չը ցանկացաւ համաձայնուել նրա հետ: — «Մեզ ամենիս կը կոտորեն, ասում էին նրանք, — ում վրայ ենք ձեռք բարձրացնում. քրդի մի մազին դիպել անկարելի է. մեզ կենդանի կ'այրեն, մեր որդիքը, մեր կանայքը կը կոտորեն: Մենք նրանց չենք ընդդիմանայ, թող գան, ինչ որ ուզում են, թող տանեն, միայն մեզ եւ մեր որդիներին խնայեն»...

— Նր գան, ձեր բոլոր ունեցածը կը տանեն եւ ձեզ ու ձեր որդիներին չեն խնայի... ասում էր վար-

դապետը արտասուքը աչքերում: — Ինձ ականջ դրէք. մեր սուրբ վանքը կը պահպանէ մեզ. մեր յոյսը Թող Նրա վրայ դնենք... Մեր մէջ շատ տղամարդեր կան... Օմար-աղան էլ մեզ հետ կը լինի...

Բայց ոչ ոք չէր ուզում լսել նրան:

— «Անկարելի բան է, գոռում էր ամբոխը — եթէ դու ուզում ես մեզ փրկել, վեր առ քեզ հետ տէրտէրներին եւ տանուտէրներին, գնա՛ շէյխի մօտ, նրա ոտները համբուրիր, աղաչիր, պաղատիր, ասա՛, ինչ որ ուզում է, կը տանք, միայն Թէ մեզ կենդանի Թողնէ»...

Քաջասիրտ վարդապետը շատ խօսեց, երկար յորդորում էր եւ խրախուսում էր, բայց Թուլասիրտ եւ ստրկացած ամբոխը չընդունեց նրա խորհուրդը: Վերջը նա ստիպուած եղաւ առնել իր հետ մի քանի ծերունիներ եւ քահանաներ ու դիմել շէյխի սօտ:

Այն ժամանակ Օմար-աղան մօտեցաւ նրան, եւ ասաց այս խօսքերը.

— Ես գիտէի, որ այսպէս կը լինէր... բայց դու զուր ես գնում. քեզ կը բռնեն, կը պահեն, եւ գուցէ կը սպանեն...

— Պիտի գնամ, ճար չունեմ, Թող սպանեն... ասաց վշտացած վարդապետը: — Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չէ Թողնում...

— Ինձ այսուհետեւ աւելորդ է այստեղ մնալ... ասաց քուրդ ազնուականը:

— Ես էլ խորհուրդ չէի տայ մնալու համար, պատասխանեց վանահայրը. — գնացէք, Տէր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցէք կատարել իմ վերջին խնդիրքը. առէք այդ բանալին, նոյն պահարանի մէջ, ուր Թաքցրել եմ ձեր կայքը, այնտեղ երկու արկղներում պահուած են

վանքի սրբութիւնները. տարէք ձեզ հետ, Թող աւազակների ձեռքը չընկնեն: — Դուք միշտ այնքան հաւատ էք ունեցել դէպի մեր վանքը, որ ոչ մի քրիստոնեայ չէ ունեցել:

— Կը տանեմ, միամիտ կացէք, պատասխանեց քուրդը: — Բայց դուք վեր առէք ձեզ հետ իմ մարդերից մէկը. նա հեռուից կը հետեւի ձեզ. եւ եթէ ձեզ բռնելու կամ պահելու լինեն, նա ինձ իմացում կը տայ:

Վանահայրը համբուրուեցաւ իր բարեկամի հետ եւ սկսեց դիմել շէյխի բանակը: Եւ ամենեւին յոյս չունէր, Թէ կը վերադառնայ այնտեղից եւ միւս անգամ կը տեսնի իր բարեկամին:

Նոյն միջոցում հասան Օմարի մարդիկը, բերելով իրանց հետ երեսուների չափ աւելորդ ձիաներ, եւ նա բարձել տուաւ իրան պատկանող իրեղէնները, որ քանի որ առաջ ապահովութեան համար բերել էր այնտեղ. նա չը մոռացաւ իր հետ վեր առնել եւ այլ երկու արկղներ, որոնց մասին խնդրել էր, դռնապանը բացեց պարսպի գաղտնի դռները, եւ ազնիւ քուրդը խիստ տխուր սրտով համբուրեց տաճարի սուրբ սեղանը, եւ հեռացաւ վանքից:

Վանահայր Եղիազար վարդապետը գնաց շէյխի բանակը, եւ այլ եւս չը վերադարձաւ այնտեղից...

Մի քանի ժամից յետոյ քրդերը խումբ-խումբ մտան նախ «Վանքի գիւղը», առաջ սկսեցին անասունները դուրս քշել, յետոյ տները դատարկեցին, եւ նրանց մէջ գտնուած իրեղէնները բառնալով զրասանների վրայ, ճանապարհ դրեցին: Երբ գիւղի հետ իրանց հաշիւը վերջացրել էին, մտան վանքը. այնտեղ էր ամբարուած

շրջակայքի բոլոր հարստութիւնը. — սկսեցին գուրս կրել: Ողորմելի ժողովուրդի լացն ու կոծը, նրանց դառն աղաղակները ամենեւին չէին ազդում յափշտակիչներին անգութ սրտերին... ամենափոքր ընդդիմադրութիւնը պատասխանվում էր սրով եւ ատրճանակով:

Ահա այս սարսափելի անցքը անցել էր, որ Սարհատի խումբը, Սախկալ-Թութանի քաջագործութիւնից յետոյ, մի գիշեր դիմեց դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը:

Ի՞նչ էր որոնում թշուառ երիտասարդը այն կիսով չափ կործանուած եւ դատարկացած վանքի մէջ.

Թ.

Մութը գիշեր էր: Ամպամած երկնքի վրայ ոչ մի աստղ չէր երեւում. երկինքը ու գետինը, կարծես, միացած էին թանձր-սեւաթոյր զանգուածով: Ամեն ինչ լուռ էր. միայն գիշերային սառն քամին գուշակում էր մրրիկ եւ անձրեւ: Հեռաւոր լեռների վրայ կայծակը երբեմն փայլատակում էր, եւ որոտման խուլ ձայնը մանր գզրգիւններով տարածվում էր խաւարի մէջ թաքնուած սարերում:

Գիշերային այս սոսկալի պահուն մի քանի ստուերներ, թափառաշրջիկ ուրուականների նման, խաւարի մէջ շարժվում էին. նրանք միացան, մի փոքրիկ խումբ կազմեցին, կարծես, մի բանի վրայ խորհելու համար. յետոյ կրկին բաժանուեցան եւ առանձին-առանձին սկսեցին դիմել դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի գիւղը, որ համարեա թէ վանքի մօտումն էր:

Գիւղը նոյն ժամուն խաւար եւ լուռ էր, եւ մի ընդարձակ գերեզմանատան նման, ամեն շարժում, ամեն

կենդանութիւն հանգչել էր այնտեղ: Բայց մի տեղեց միայն երեւում էին լոյսի նշոյներ. դա վանքի հսկայական շինուածքն էր, որ կանգնած էր բարձր բլուրի գլխին, որի շուրջը բացվում էր մի խորին անդունդ, որ կորած էր մթութեան մէջ. միայն այնտեղեց հոսող գետը իր զայրացած գոռում-գոչումներով վրդովում էր տիրող լուութիւնը:

Եթէ մի մարդ նոյն ժամուն մտնելու լինէր յիշեալ շինութեան մէջ, որտեղեց լոյս էր նշմարվում, նրա աչքերի առջեւ ներկայանալու էր մի այսպիսի տխուր տեսարան. — գեղեցիկ տաճարը բոլորովին մերկացել էր իր փառահեղ զարդարանքից, նրա հոյակապ կամարների ներքոյ տիրում էր դատարկութիւն միայն. ոչ խաչեր, ոչ գրքեր, ոչ պատկերներ, ոչ ջահեր, ոչինչ չէր երեւում. սուրբ սեղանը ներկայացնում էր սպանդանոցի նման մի բան, որ շաղխուած էր արիւնով...

Տաճարի մի կողմում կապած էին ձիաներ, որ խոտ էին ուտում. իսկ միւս կողմում նստած էին մի խումբ քրդեր: Մէջտեղում վառվում էր մի ահագին խարոյկ: Տաճարի մէջ գտնուած փայտեղէնները — աթոռները, գրակաշները, դռները — հետզհետէ ջարդում էին եւ ձգում խարոյկի վրայ, բոցերը սաստկացնելու համար: Կրակի մէջ դրած էին մի քանի շամփուրներ եւ պղնձե թասեր, որոնք այն աստիճան շէկացել էին, որ հագել որոշվում էին կարմրած ածուխներից:

Կրակից ոչ այնքան հեռու, թեւքերը եւ ոտները չուաններով կապկապած մերկ սալցատակի վրայ, ընկած էին մի քանի մարդիկ, եւ սարսափելի խուլութեան մէջ սպասում էին մի դառն ճգնաժամի: Եթէ մի մարդ կը ցանկանար տեսնել գեհեւի դատապարտեալների յուսա-

հատական երեսները, — այդ թշուառների դէմքը նոյն օրինակն էր կրում:

Նրանցից փոքր ինչ հեռու, խառնիխուռն կերպով, դիզուած էին զանազան իրեղէններ, որ կացուցանում էին վանքի անօթեղէնները եւ նրա նուիրական կարասիքը:

Քրդերից մէկը վերկացաւ եւ մօտեցաւ կապուածներին այս խօսքերով.

— Ասացէք, անհաւատներ, էլ ինչ ունէք թագրած. ասացէք, մի պահէք, թէ չէք ուզում շան նման սատկել: Տեսնում էք այն կարմրած շամփուրները. — ձեզ համար են պատրաստուած:

— Աղայ, քո ոտներին մատաղ լինենք, պատասխանեցին կապուածները ողորմելի ձայնով. — հէնց էն էր, ինչ որ կար. էլ ուրիշ ոչինչ չէ մնացել, եթէ մի բան պահած լինենք. թող Աստուած մեր աչքերը քոռացնէ, թող մեր հոգին դժուրքի բաժին լինի:

— Սուտ էք ասում, անիծուած շներ, գոռաց քուրդը. — այդ վանքում մի թագաւորի հարստութիւն կար, ի՞նչ եղաւ:

— Աղայ, քո ոտների հոգը դառնանք, խղճա՛ մեզ, մի սպանիր... թող Աստուած մեզ փչացնէ, եթէ մեր լեզուից սուտ խօսք դուրս գայ: — Այս էր, ինչ որ մնացել էր. բոլորը տարան, ոչինչ չը թողեցին... Դուք լաւ գիտէք, այս մի քանի օրում այս վանքը քանի քանի անգամ կողոպտուեցաւ... ծով լինէր, կը ցամաքէր. սար լինէր, կը հալուէր...

Խօսող քուրդը, որ իր խմբի գլխաւորն էր երեւում, դարձաւ դէպի ընկերներից մէկը.

— Այս գաւուրները մինչեւ շամփուրների համը չը տեսնեն, ուղիղ չեն ասելու: Բերեցէք:

Քրդերից մի քանիսը մօտեցան կապուածներին եւ սկսեցին մերկացնել նրանց, իսկ մի քանիսն էլ կրակից դուրս բերեցին կարմրած շամփուրները:

— Սկսեցէք, հրամայեց առաջին խօսողը. — միայն խաչի ձեւով, դրանք շատ են սիրում խաչը:

Դահլիճները սկսեցին կարմրած շամփուրներով խաչաձեւ դաղել կապուածների մերկ կուրծքը եւ նրանց մարմնի ուրիշ մասները: Կրակի նման շեկացած երկաթը այրում էր եւ ջըզ-ջըզարով խրվում էր կենդանի մսի մէջ... եւ մուխը ճենճային խանձահոտութեամբ վեր էր բարձրանում: Մի փոքր սառած երկաթները կրկին կրակի մէջն էին դնում եւ վեր էին առնում նորերը: Դժու խային գործողութիւնը շարունակվում էր: Թշուառները հառաչում էին, մրմնջում էին, եւ ցաւալի ձայներ էին հանում...

— Մի անգամով մորթեցէք ի սէր Աստուծոյ, թող շուտ մեռնենք, գոռում էին նրանք:

Այսպէս անդադար մրմնջում էին ողորմելիները, բայց գործողութիւնը դեռ շարունակվում էր. մինչեւ այլ եւս հասկանալի չէին լինում նրանց խօսքերը, միայն լսելի էին լինում խուլ հառաչանքներ... ~

Բաւական է, հրամայեց խմբի գլխաւորը եւ դարձաւ դէպի կապուածներից մէկը, որին դեռ ձեռք չէին տուել: Այս թշուառականը քահանայ էր:

— Բեզ պահեցինք վերջումը, որ քո տանջանքը աւելի փառաւոր լինի, ասաց քուրդը հեզնական եղանակով:

Տեսնում ես կրակի մէջ այն կարմրած պղնձէ թասը. նա թագի շատ նմանութիւն ունի. նրանով պիտի պահկամ քո գլուխը, որովհետեւ քահանայ ես:

Քահանան, շարժուած կրօնական զգացմունքով, պատասխանեց.

— Իմ Տէրը փշեայ պսակ կրեց, իսկ նրա ծառան սիրով կ'ընդունէ պղնձէ թասը... Բայց միտքդ բեր, աղայ, որ վերեւ... Աստուած կայ, որն այս բոլորը տեսնում է, աստուած նիս տէրն է. Նա անպատիժ չի թողնի այն մեզ... Երբ թափում է անմեղ արիւն: Ինչու ես ի զուրկ չեմ տալիս մեզ: Իմ ընկերները սուտ չասացին, վանքումը ուրիշ ոչինչ չէ մնացել. ինչ որ կար, բոլորը տուեցինք ձեզ: Բոլոր գաղտնի պահարանները բաց արեցինք ձեր առջեւ: Եւ դուք այնքան անգութ եղաք, որ Բարդուղիմէոս առաքեալը սուրբ գերեզմանն էլ քանդեցիք, կարծելով թէ այնտեղ գանձ կայ թագցրած: — Ինչ որ կար, տարաւ Զալալէզդինը, նրանից յետոյ տասն անգամից աւելի քրդերը մտել են այս վանքը... դուք վերջինն էք...

— Սուտ ես խօսում, կեղծաւոր շուն, գոռաց գազանը. — բերէ՛ք թասը:

Քրդերից մէկը ունեւէքով դուրս հանեց կրակի միջեց կարմրած թասը. քահանայի արեգարդ գլուխը բաց արին, եւ պատրաստվում էին հրաշէկ արախչիներ նրա գլխին դնել: Աստուծոյ սեղանի սպասաւորը նահատակի համբերութեամբ սպասում էր բարբարոսական գործողութեանը: Նա անմուռնչ էր եւ լուռ. միայն նրա շրթունքները շարժվում էին, եւ օրհասական տագնապի մէջ խուլ կերպով աղօթում էր...

Յանկարծ որոտացին ատրճանակներ, եւ սուրբ տաճարը վառօդի ծխով լցուեցաւ: Սարսափը տիրեց բոլորի վրայ: Քրդերից մի քանիսը գլորուեցան, ընկան, իսկ միւսներին բռնեցին զօրեղ բազուկներով եւ սկսեցին կապիա-

պել: Այս բոլորը կատարուեցան մի քանի րոպէում եւ խորին լութեան մէջ: Միայն քահանայի ձայնն էր լսելի լինում, որ ասում էր.

— Ի սէր Աստուծոյ, մի սպանէք, թողնէ՛ք ինչ որ կամենում են, թող անեն մեզ հետ. դուք չե՞տք մի զիպցնէք. կը կոտորեն հայերին...

Ողորմելի քահանան, թէեւ չը գիտէր ինչ էին այն յանկարծազաս փրկիչները, բայց վախ էր, որ հայոց վանքի տաճարում կատարուելով այսպիսի սպանութիւններ, սեղային քուրդերի վրէժխնդրութիւնը կը հրաւիրէին ամբողջ հայերի վրայ, — թէեւ քրդի սրտում մի այսպիսի կասկած երբէք ծնուել չէր կարող, թէ երկշտ հայը կարող է մարդ սպանել...

Սոր եկաւորների երեսները բոլորովին կապած էին, միայն աչքերն էին երեւում: Նրանք հագնուած էին քրդի հագուստով եւ խօսում էին քրդի լեզուով: Թուով շատ չէին նրանք, բայց այնպէս անակնկալ վրայ տալով, կարողացան առաջիններից մի քանիսին սպանել եւ մնացածներին կապելով դուրս տանել: Ուր տարան յայտնի չէր: Միայն քառորդ ժամից յետոյ երկուսը կրկին վերադարձան, եւ արձակելով քահանայի ու նրա կիսակենդան ընկերների կապանքները, ասացին նրանց.

— Դեռ բաւական գիշեր կայ. մինչեւ արեւի ծագելը դուք կարող էք մօտենալ Պարսկաստանի սահմանին. այնտեղ ապահով կը լինէք: Այստեղ կան պատրաստի ձիեր. բարձեցէ՛ք, ինչ որ հաւաքուած է այստեղ, որ պէտք է քրդերը տանէին. եւ դուք նստեցէ՛ք նրանց ձիաները, շուտով ճանապարհ ընկէ՛ք:

— Իմ ընկերների մէջ կեանք չէ մնացել, ասաց քահանան:

— Մեզանից երկուսը ձեզ հետ կը գան, պատասխանեցին անձանօթները:

Քահանան խոնարհուեցաւ եւ կամենում էր գրկել նրանց ոտքերը:

— Այդ հարկաւոր չէ, ասաց նրանցից մէկը. — պատրաստեցէք շուտ հեռանալու այստեղից:

— Ես չը պէտք է գիտենամ, ո՞վ է աղատում մեզ, հարցրեց քահանան:

— Ո՛չ, դու չը պէտք է գիտենաս, ասեցին նրան:

— Եւ ձեր ինչ ազգից լինե՞լ:

— Այս էլ պէտք չէ գիտենալ:

Մի քանի ընկերացիները անձանօթները պատրաստեցին քրդերի ձիաները, որ կապած էին տաճարի մէջ եւ այնտեղ դիզուած իրեղէնները լցնելով խուրճիկների մէջ, կապեցին նրանց վրայ: Երեսուցի կարմրած շամբուրներից վերաւորուած թշուառներին նստացրին բեռների վրայ եւ ճանապարհ դրին:

Քահանան դեռ իր ձին չը հեծած, կրկին անգամ մօտեցաւ անձանօթներին եւ ասաց.

— Գոնէ թոյլ տուէք, օրհնեմ ձեզ:

— Այդ եւս հարկաւոր չէ, ասաց նրանցից մէկը:

— միայն դու պատասխանիր, ինչ որ կը հարցնեմ քեզ:

— Հարցրէք:

— Այս վանքի գիւղումը ոչ ոք չէ մնացել:

— Մի հոգի էլ չը կայ:

Ի՞նչ եղան:

— Մի մասը գաղթեց դէպի Պարսկաստան, մի մասը կոտորեցին, մի մասն էլ գերի տարան:

— Դու ճանաչում էիր այս գիւղում ո՞ւս Ե... անունով մէկին, որ տանուտէր էր:

— Ճանաչում եմ. ես ինքս վանքի գիւղը քահանան եմ:

— Գիտես, ինչ եղաւ նրա ընտանիքը:

— Տանուտէրին սպանեցին. որդիքը տանը չէին, աղատուեցան, բայց աղջկան տարան քրդերը: Վերջին խօսքը կայծակի նման դիպաւ անձանօթի սրտին. նա մի քանի ընկերացիներով շփոթութեան մէջ մնաց, յետոյ հարցրեց.

— Եթէ ասէիր ինձ ո՞ւր տարան, կամ ինչ ցեղեց էին քրդերը, քեզանից շնորհակալ կը լինէի:

— Թէ ո՞ւր տարան, այս ես ասել չեմ կարող. բայց տանողները շեշակների ցեղեցն էին. Զօլխ-Ահմէի մարդիկը:

— Բաւական է, վերջացրեց անձանօթը: — Հիմայ կարող էք գնալ:

Քահանան իր ընկերների հետ հեռացան: Երկու հոգի անձանօթներից տարան նրանց ճանապարհ դնելու մինչեւ պարսից սահմանը: Վանքի տաճարի մէջ մնացին տանուտէրու հոգի անձանօթներից: Այն ժամանակ նրանցից մէկը բաց արեց իր կապած դէմքը, երեւի, փոքր ինչ ազատ շունչ առնելու համար: Եւ դեռ վառվող խարոյկի լուսով կարելի էր տեսնել Սարհատի մեռելի նման դունաթափուած երեսը...

Ես նստեց կրակի մօտ մի փոքր հանգստանալու համար իր հոգեկան խռովութիւններից: Երա միւս ընկերները կտրատում էին ահագին վայրենի խոզնի մարմինը, անց էին կացնում իրանց հրացանների սոււրանների վրայ, եւ խորովում էին. միայն Մըստօն իր կարեկցական աչքը չէր հեռացնում իր տիրոջ երեսից, եւ կարծես, աշխատում էր կարգաւ այն սպանուած դէմքի

վրայ ինչ որ արեկոծում էր նոյն ժամին նրա վշտահար սիրտը:

Անբախտ երիտասարդ, նա ունէր մի մխիթարու-
թիւն միայն, նրանից եւս զրկուեցաւ: Նա յոյս ունէր
այստեղ, այս վանքի մօտակայքում գտնել այն նազելի
արարածին, որին պատկանում էր իր սիրտը, որին միայն
սիրում էր իր համար ատերի աշխարհի մէջ: Բայց նա
չը կար, մի դառն վիճակով անհետացել էր նա...

Քաջերի սրտում, կանանց վերաբերեալ, բաց ի սե-
րից, կայ եւ մի ուրիշ զգացմունք, որին բաւական ան-
համապատասխան բառերով կոչում ենք նախանձ,
խանդ, դէյրաթ. — դա այն զգացմունքն է, որ ցա-
մաք խօսքերով բացատրել անկարելի է: — Դա կնոջ
նուիրագործութիւնը յարգելու մի կիրք է, որի համար
չեղենները ամբողջ տասը տարի կռուեցան Տրոյիայի պա-
րիսպների տակ:

Սարհատը չէր վշտանում այն պատճառով միայն,
որ կորցրել էր իր սիրելի էակը, այլ առաւել նրա հա-
մար, որ նա այժմ գտանվում էր անհարազատ եւ ան-
մաքուր ձեռքերում... Բայց որքան այնպիսի անմեղ
արարածներ նոյն վիճակին էին ենթարկուել. նրանց հա-
մար ո՞վ էր հոգացողը: — Գուցէ ծնողքը, անբախտ
հայրն ու մայրը, եթէ կենդանի էին թողել նրանց:
Բայց հոգում էր ազգը, հայ ժողովուրդը: Ոչ. դրա
համար պէտք է հերձնական նախանձախնդրութիւն ու-
նենալ...

Մտներով վանքի տխուր կամարների ներքոյ, Սար-
հատի սրտում կրկին բաց եղան հին-հին վերքերը: Այս
սրբարանը խիստ խորին յիշատակներով կապուած էր նրա
հոգու հետ: Այստեղ անցուցել էր նա իր մանկութեան

ամենաթանգազին տարիները. այստեղ յանձնել էին նրան
աղօթող արեղանների հսկողութեան ներքոյ ուսանել ինչ
որ կրօնը եւ սուրբ գիրքը ներշնչում է մարդու մէջ,
ինչ որ հանգցնում է վառ զգացմունքը, մեռցնում է
հոգին, բթացնում է միտքը... Եւ մի եւ նոյն վանքի
պարիսպների մօտ մի գեղեցիկ հրեշտակ ոգեւորեց նրան
սրբազան յափշտակութեամբ. նա կրկին կենդանացրեց
վանական ժանտախտից մեռած սիրտը, եւ փրկարար ձեռ-
քով խաւարից դուրս քաշեց նրան եւ ձգեց լոյս աշ-
խարհ... Իսկ այժմ չը կար այն հրեշտակը...

Մինչ թշուառ երիտասարդը ընկղմուած էր իր
տխուր մտախոհութիւնների մէջ, նրա ընկերները կազմել
էին մի ձօն սեղան, որ յիշեցնում էր Հոմերոսի հերոս-
ներին: Գինին ահագին գաւաթներով պտրտվում էր
ձեռքից ձեռք. եւ խորովածը արիւնաթաթախ դուրս էին
քաշում շամփուրներից: Նրանցից ոչ ոք չէր ուզում
վրդովել Սարհատի ողբալի մտայուղութիւնը, եւ այս
պատճառով չէին հրաւիրում իրանց հետ սեղանակից
լինելու: Բայց նա արթնացաւ, երբ Դայի-Բաբան, բաժակը
ձեռին կանգնած եւ, երեսը դէպի տաճարի բեմը դար-
ձրած, ճառում էր այս խորհրդաւոր խօսքերը.

«Ո՞վ հայրեր, ո՞վ պապեր, այս դաւաթը խմում
եմ, բայց առանց նուիրելու ձեր ոսկորներին: Եթէ դուք
այս վանքերի տեղ, որոնցմով լեքն է մեր երկիրը, բերդեր
չինէիք. — եթէ դուք սուրբ խաչերի եւ անօթների
փոխարէն, որ սպառեցրին ձեր հարստութիւնը, զէնքեր
գնէիք. — եթէ դուք այն անուշատութեանց տեղ, որ
խնկվում են մեր տաճարներում, վառօղ ծխէիք, —
այժմ մեր երկիրը բախտաւոր կը լինէր: Այլ եւս քուր-
դերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի

եւ մեր կանայքը չէին յափշտակի... Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտը ու քաջութիւնը. նրանք ձգեցին մեզ ստրկութեան մէջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը թողեց իր սուրը եւ թագը, առաւ խաչը եւ մտաւ Մանիայ այրը ճգնելու համար... — Ո՛վ հայոց հին աստուածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, նուիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ յիշատակին, դուք փրկեցէք մեզ...

Այսպէս այս սարսափելի մարդը, որ մի ժամանակ քահանայ էր, իսկ այժմ աւազակ, դուրս էր թափում իր սրտի դառնութիւնները գինու բաժակի վրայ, որով ամեն մարդ ուրախ է լինում:

Երբ նա վերջացրեց, վեր կացաւ մի ուրիշ աւազակ, որին կոչում էին Բիթաբ-Դալար (գրքից խելագարուած), որ մի ժամանակ մանկավարժ էր, իսկ այժմ մտել էր Սարհատի արիւնախում խումբի մէջ: Ես հետեւելով Դալի-Բաբայի ոճին, այսպէս սկսեց իր տօսատը.

«Դժմում եմ այս բաժակը առանց նուիրելու ձեզ, ով գիր եւ դպրութիւն, որովհետեւ դուք չը տուիք մեզ այն, ինչ որ պահանջում է կեանքը եւ իրական աշխարհը: Դուք լցրիք մեր գլուխը ունայն, վերացական ցնորքներով: Դուք չը ծանօթացրիք մեզ մարդկային պահանջների հետ եւ չը տուիք այն, որ պէտք էր ապրելու եւ հանգիստ ու բախտաւոր ապրելու համար: Դուք աւելի զարգացրիք մեր մէջ սեւ նախապաշարմունքը եւ փակեցիք մեր աչքերը լոյսը եւ ճշմարտութիւնը տեսնելու համար: Դուք մեզանից դիակներ պատրաստեցիք, որոնց մէջ մեռած է ամեն մարդկային բարձր եւ վսեմ զգացմունք: Դուք աւելի պնդացրիք մեր ստրկութեան

շղթաները եւ վարժեցրիք տանել բռնութեան ծանր եւ անպատիւ լուծը: Ձեզ ենք պարտական, ով գիր եւ դպրութիւն, մեր այժմեան դժբախտութիւններով. — դուք չը տուիք մեզ առողջ միտք եւ առողջ գաղափար, եւ զրկելով մեզ ճիշդ եւ իրական գիտութիւնից, զրկեցիք եւ կեանքից... Ուրեմն, թող անիծուի մեր մամուլը, որ իր մրով աւելի մրտեց մեր սիրտը, միտքը ու հոգին... Եւ թող կեցցեն այն գրիչները, որ նոր հոգի կը ներշնչեն մեզ, որ կը նորոգեն մեր սպառուած ուժերը եւ կը ծանօթացնեն կեանքի իրական պէտքերի հետ եւ կը պատրաստեն մեզ մարդ շինել, մարդկային բոլոր կատարելութիւններով»:

Այսպէս էր խօսում այն մարդը, որին կոչում էին «գրքից խելագարուած», որին գրքերը յիմարութեան մէջ էին ձգել, — իսկ այժմ զգաստացել էր:

Այս բոլորը լսում էր Սարհատը, տխուր համակրութեամբ էր լսում նա, եւ այս խօսքերը, կարծն, առժամանակ մի նրան մոռանալ տուին իր ցաւը, որ այնպէս սաստիկ տանջում էր նրան: Եւ նա թողեց այն նազելի անհատը, որի համար միայն մտածում էր, եւ սկսեց ընդհանուրի վրայ խորհել: Սիրուհու մասնաւոր սէրը կորաւ անբախտ եւ օգնութեան կարօտ ժողովրդի սիրոյ մէջ, որի դատերը ու կանայքը նոյնպէս գերութեան մէջ էին գտանվում: Եւ այս պատճառով նա խիստ սառնութեամբ ընդունեց Մըստօի խօսքերը, որ նա մօտենալով նրան, լուրթեամբ ասաց.

— Թող իմ տէրը չը տանջէ իր սիրտը. Մըստօն շատ հոտառութիւն ունի. եթէ ծովի խորքումն լինի «նա», կը գտնէ նրան, եւ եթէ երկինքը բարձրացած լինի, ցած կը բերէ:

Սարհատը ոչինչ չը պատասխանեց եւ տեսնել անգամ չը կարողացաւ, որ իր հաւատարիմ ծառան աննկատելի կերպով անհետացաւ վանքից.....

Ժ.

Յուլիս ամիսը վերջանալու մօտ էր: Դժբախտ Բա-
յակէզը քրդերից, բաշեթօզուկներից պաշարուելով, քան-
դուելով, կողոպտուելով, եւ իր թշուառ բնակիչները
սրի բերանում ու գերութեան մէջ կորցնելուց յետոյ,
— կրկին ուսաց ձեռքն էր անցել: Սուլէյման փաշան
յետ էր մղուել: Ջալալէզզինի հրօսակը ցրուած էր, եւ
հարուստ աւարով ամեն մարդ իր տեղը դառնալու վրայ
էր: Հին Բագրեւանդի ամբողջ գաւառը եւ պատմական
Վաղարշակերտը բոլորովին դատարկացել էին իրանց հայ
բնակիչներից: Ալաշկերտցի գաղթականները Երեւանի նա-
հասգում մուրացկանութիւն էին անում եւ նրանց
թողած աւերակները դեռ ծխում էին մոխրի մի-
ջից....

Երեկոյեան վերջալոյսը դեռ ճառագայթում էր սա-
րերի գագաթների վրայ:

Մի տղամարդ միայնակ եւ դանդաղ քայլերով
գնում էր լեռնային անձուկ ճանապարհով եւ խուլ-մեղա-
մաղձական ձայնով երգում էր մի տխուր մեղեդի: Մա
գնում էր անվճռական ընթացքով, կարծես, ակամայ
ընտրել էր այն ուղին եւ բոլորովին վտահ չէր, թէ նա
կը հասնէր այն նպատակին, որին զիմում էր ամենայն
անձնութեամբ: Յանկարծ նրա ետեւից լսելի եղաւ
մի ձայն.

— Ո՞վ ես. յետ քաշուիր:

Ճանապարհորդը դադարեց երգելուց, հրացանը ուսից
վեր բերեց, եւ յետ նայելով, տեսաւ, որ գալիս էր մի
ձիաւոր: Մա պատասխանեց.

— Անցիր:

Չիաւորը մօտեցաւ, ողջունեց եւ ապա հարցրեց.

— Բարի լինի. ո՞ւր այդպէս:

— Բարի է, փառք Աստուծոյ, պատասխանեց ճա-
նապարհորդը: — Մա Ջաֆար-բէկի հովիւն եմ, մեր
չաղրները շատ հեռու չեն այստեղից. մեր մատակներից
մէկը այս երեկոյ կորաւ. պտռում եմ:

Յետոյ նա հարցրեց ձիաւորին.

— Դու ո՞ւր այդպէս, Աստուած յաջողի, գնում ես:

— Շէյխի բանակը, նամակ եմ տանում:

— Ումից:

— Սուլէյման-փաշայից: Բաները վատ են գնում
Ղարսի մօտ: Փաշան կանչեց ու ասաց. — ո՞վ կը լինի,
որ այս նամակը երկու օրում հասցնի շէյխին, կը ստանայ
մի լաւ փէշքաշ ու խալաթ: Մա մօտեցայ, գլուխ
տուեցի ու ասացի. ձեր ոտքի հողը լինեմ. ես կը հասցնեմ,
իմ արաբացի նժոյգը ծախ նման է թռչում: Մա
ձեռքը քսեց մէջքիս, էֆէրիմ, ասաց եւ տուեց
նամակը:

— Հիմայ օրտեղ է շէյխը:

— Մա հարցրի, ինձ ասացին, այստեղ մօտիկ
Ղանդի-Դարայում (արիւնտ ձոր) է իջեւանել, պա-
տասխանեց ձիաւորը: — Ի՞նչպէս է, որ դու չես իմա-
նում:

— Սարի հովիւը օրտեղից կարայ իմանալ այս բա-
ները. տեսնում ես, ամեն օր գալիս են, գնում են, մարդ
չի իմանում, ի՞նչ խաբար է:

— Կրակ ունե՛ս, հարցրեց ձիաւորը, — չախմախիս քարը կորել է, ամբողջ օր չեմ ծխել, գլուխս դռում է դարձել:

— Կը գտնուի, պատասխանեց առաջինը, եւ ծոցից դուրս բերելով հրահան ու արէթ, սկսաւ զարկել կայծքարին:

Ձիաւորը կռացաւ, մօտեցրեց չիբուխը եւ նա վառած արէթը դրեց ծխախոտի վրայ: Ենչն միջոցին նա առիթ ունեցաւ լաւ գննել ձիաւորի դէմքը: Նա շնորհակալութիւն յայտնեց, եւ ծխելով, քշեց իր ձին:

Տասը քայլ հազել հեռացել էր ձիաւորը, նրա ետեւից գոռաց հրացանը եւ ողորմելին գլորուեցաւ ձիւց ցած: Ձին խրտնեցաւ եւ ճանապարհից դուրս եկաւ, իր հետ քարշ տալով դիակը, որի մի ոտը մնացել էր սասանդակի մէջ: Ձին երկար վազվզում էր աւելի եւ աւելի կատաղելով, մինչեւ թամբը շուռ եկաւ փորի տակը, եւ նա կանգնեց: Այն ժամանակ եղեռնազործը մօտեցաւ, բռնեց ձիուն եւ սկսեց որոնել սպանուածի ծոցերը, գրպանները, որի մարմինը սաստիկ զարկուելով քարերին, բոլորովին ջարդուփշուր էր եղել: Նա գտաւ նամակը, որի հասցէն գրած էր շէյխի անունով, թաքցրեց իր ծոցի գրպանում, դիակը ձգեց մի փոսի մէջ, յետոյ ուղղելով սպանուածի ձիու թամբը, նստեց վրան, եւ սկսեց վազեցնել դէպի Ղանլի-Դարայ, ուր գտանվում էր Զալպէդգինի բանակը:

Նա հասաւ շէյխի բանակը, երբ արեւը մտել էր բայց մութը դեռ բոլորովին չէր պատել աշխարհը: Նամակը նա հանեց իր ծոցից եւ խրեց գլխի չալմայի փաթաթի մէջ, այնպէս որ, նամակը կիսով չափ երեւում էր: Նա որպէս սովորաբար ծրարում էր նամակները արեւելքում

մի երկայն խողովակաձեւ գալարուած թուղթ էր, որի մէջտեղեց դօտիի նման փաթաթել էին մի ուրիշ թղթի կտոր եւ կնքել էին:

— Ի՞նչ մարդ ես, հարցրեց նրանից բանակի պահ-նորդներից մէկը:

— Սուրհանդակ, պատասխանեց նամակաբերը եւ համարձակ քշեց իր ձին դէպի շէյխի վրանը:

Այդ մարդը Մըստօն էր:

ԺԱ.

Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի սարսափելի անցքից յետոյ, զիշերը վանքում մնալով, իսկ առաւօտեան դեռ արեւը չը ծագած այնտեղեց հեռանալու ժամանակ, Սարհանը նոր նկատեց, որ Մըստօն չը կար: Նրա ընկերները կասկածանքի մէջ ընկան, մի գուցէ պատանի քուրդը մատնէր նրանց: Նա այնքան խորամանկ էր եւ յանդուգն, որ ամէն բան սպասելի էր նրանից:

— Ես Մըստօնի ազնուութեան վրայ կասկածել չեմ կարող, ասաց Սարհատը. — եւ աւելի այն պատճառով, որ նա քուրդ է: Զուրդը կեղծ մարդ չէ. թէ թըշ-նամութեան մէջ, թէ բարեկամութեան մէջ նա իր գոյնը չէ փոխում:

Բայց Մըստօն ամբողջ կնք օր չերեւաց: Յետոյ յայտնուեցաւ նա:

— Գտայ, եղաւ նրա առաջին խօսքը, փաթաթուելով Սարհատի վզին:

— Ո՛ւմ գտար, հարցրեց Սարհատը շփոթուելով:

— Ասլին. նրան, որին դու սիրում ես:

Սարհատը ուրախութիւնից մի տեսակ արբեցութեան մէջ ընկաւ:

Մըստօն մի ըստ միոջէ սկսեց պատմել իր հանդիպելը փաշայի սուրհանդակի հետ, նրան սպանելը, յետոյ նամակն առնելով, եւ ինքն սուրհանդակ ձեւանալով, շէյխի բանակը գնալը եւ այնտեղ գերի աղջկանց թուում Ասլին գտնելը:

— Դու հաստատ գիտես, որ նա շէյխի բանակումն է, հարցրեց Սարհատը վրդովուած ձայնով:

— Ինչպէս չը գիտեմ, աչքովս տեսայ, հետը խօսեցի, պատասխանեց Մըստօն ուրախ կերպով:

— Մա ճանաչեց քեզ:

— Հէնց որ տեսաւ, իսկոյն ուզում էր վազել ինձ մօտ. ես նշան արեցի, նա զգուշացաւ:

— Ինչպէս կարողացար տեսնել նրան:

Մըստօն պատմեց, թէ երբ նամակը տուեց շէյխին, նա հրամայեց մի օր սպասել, մինչեւ ինքն իր իշխանների հետ խորհուրդ կ'անի եւ պատասխանը կը գրի: Նրան տեղ տուեցին շէյխի վրանի մօտ եւ հրամայեցին կերակրել: Այն ժամանակ նա գտաւ «իրանցից» մէկին, որը կրօնով եղբի է, որին առաջուց ճանաչում էր: Մա այժմ շէյխի մերձաւոր սպասաւորներից մէկն է, որ նրա համար չեբուխ քնում: Այդ մարդը Մըստօն տարաւ իր մօտ, եւ որպէս իր կրօնակցին ու հայրենակցին, սկսեց հիւրասիրել: Մըստօն կարող էր նրան հաւատալ, որպէս իր վաղեմի բարեկամին, եւ խնդրեց ցոյց տալ իրան գերիները, եւ նրանց մէջ գտաւ Ասլին: Յետոյ նրան յայտնեց իր խորհուրդը, ասելով, թէ եկել է գողանալու այն աղջկան, թէ այն աղջիկը իր տիրոջ նշանածն է, որին շատ սիրում է: Մըստօնի հայրենակիցը խոստացաւ ինքը ծածուկ դուրս բերել աղջկան բանակից եւ յանձնել ում որ կ'ասի նա:

Սարհատը խորին ապշութեամբ լսում էր այս պատմութիւնը, դժուարութեամբ հաւատալով իր ականջներին: Մա հարցրեց.

— Դու հաւատում ես, որ քո հայրենակիցը կը կատարէ իր խոստմունքը:

— Եղբիւն շուտ չէ խոստանում, բայց երբ խօսք տուեց, կատարում է իր խօսքը, պատասխանեց Մըստօն մի առանձին հպարտութեամբ:

Յետոյ նա աւելացրեց, թէ մի գաղտնիք, որ իրան առաջուց յայտնի էր այն մարդու վերաբերութեամբ, աւելի առիթ է տալիս հաւատալ նրա խոստմունքին: Այդ մարդու եղբորը, ասաց Մըստօն, մի քանի տարի առաջ սպանել տուեց շէյխը. հիմայ նա մտել է շէյխի մօտ որպէս սպասաւոր, որ կարողանայ իր եղբոր վրէժը առնել: Ե՛կիւր չէ ճանաչում, թէ նա սպանուածի եղբայրն է կամ կրօնով եղբի է:

— Այսպիսի մարդու հաւատալու է, համոզուեցաւ վերջապէս Սարհատը: — Բայց նա ինչպէս կարող է նրան դուրս բերել բանակից:

— Մա կը հագցնի Ասլին տղամարդի շորեր, եւ Ասլին ինքը դուրս կը գայ բանակից: — Մըստօն քիչ խելք չունի, ամեն բան կարգադրել է, ինչ որ պէտք է: Մենք այս գիշեր պէտք է պատրաստ լինենք բանակից փոքր ինչ հեռու մի ձորի մէջ, այնտեղ մի հին տանձննի կայ, նրա մօտ: Ասլին կը գայ այնտեղ եւ մեզ կը գտնի:

— Գերիների թիւը շատ է հարցրեց Սարհատը մի փոքր մտածելուց յետոյ:

— Հարիւրի չափ կնիկներ ու աղջիկներ ինքը շէյխը ընտրել է իր համար, մի քանի վրաններ լեքն են, որ կազմուած են իր վրանի մօտ:

— Միւս քրդերը նոյնպէս ունեն:

— Մարդ չը կայ, որ մի քանի հատ բերած չը լինի, շատերին վաճառում են. ուշնեցի հրէաները գնում են, որ տանեն կրկին հայերի վրայ ծախեն: Շատ էժան է, մի աղջկը մի արծաթ մէջնդիայով (1 ուրբը 20 կոպ.) կարելի է առնել:

Մարհատի մի փոքր պայծառացած դէմքը կրկին մթնեց, կրկին տիրեցին նրա սրտին դանն ցաւերը...

Այս խօսակցութիւնները Մըստօի եւ իր տիրոջ մէջ անց էին կենում առանձին, հեռացած մի փոքրիկ աղբիւրի մօտ, որ բղետում էր լեռնային ապառաժի ճեղքից: Նոյն ժամուն նրա ընկերները պառկած էին աւելի հեռու, խտտերի վրայ, գիշերային արշաւանքից հանգստանալու համար: Մարհատը մօտեցաւ նրանց, զարթեցրեց, եւ հաղորդելով Մըստօի բերած լուրերը, յայտնեց, թէ ինքը պէտք է գնայ դէպի Զալալէդղինի բանակը:

— Մենք քեզանից չենք բաժանուի, պատասխանեցին ընկերները:

ԺԲ.

Ղանլի-Դարան, որ նշանակում է արիւնտտ ձոր, արժանի է իր կոչմանը իր մէջ գործուած բազմաթիւ արիւնհեղութեանց պատճառով: Այդ աւազակաց որջը վկայ է եղել հազարաւոր սարսափելի եղեռնագործութիւնների. այնտեղն ոչ մի քարաւան եւ ոչ մի ճանապարհորդ չեն վստահանում անցկենալ, այնտեղ միայն աւազակները առանձնանում են իրանց յափշտակութիւններից յետոյ: Այնտեղ էր դրել եւ շէյխը իր բանակը Բայազէդի դժբախտ անցքից յետոյ, երբ նա հեռացաւ պատերազմի դաշտից:

Այդ ձորի միջով հոսում էր Տիգրիսի վերին ճիւղերից մէկը, որին տեղացիք կոչում են Նըհէլ. դա բաժանում է Աղբակայ գաւառը Զօլամէրիկից: Գետի ափի մօտ, մի կանաչազարդ տափարակի վրայ, մի գիշեր հարիւրաւոր տեղերում վառվում էին փոքրիկ խարոյկներ, որոնց շուրջը նստօտել էին զինուորուած քրդեր, խօսում էին, ծխում էին, ծիծաղում էին, երգում էին, եւ երբեմն նայում էին կերակուրի կաթսաներին, որ դրած էին խարոյկների վրայ, կամ դարձնում էին մնի մեծ-մեծ կտորները, որ ձգել էին կարմրած ածուխների վրայ խորովելու համար: Ամեն տեղ երեւում էր ուրախութիւն, որ արտայայտուում էր կատաղի զուարճութիւններով: Վրանների մէջ ճրագներ չէին երեւում, ամբողջ բանակը լուսաւորուած էր խարոյկների լուսով: Բայց մի վրանում միայն ճրագներ կային. դա Զալալէդղինի փառաւոր վրանն էր:

Բանակից հեռու, մի նեղ ձորի մէջ, որ գոգաւորուելով բաժանվում էր Ղանլի-Դարայից, թմբուկի ձայն էր լսվում, եւ քրդի զուռնան հնչում էր «Չանիմանի» եղանակով: Նոյն ժամուն մի խումբ ձիաւորներ անցնում էին այն կողմից, որտեղն լսել էր լինում վայրենի նուազածութիւնը:

— Այստեղ մի բան կայ, ասաց նրանցից մէկը հազիւ լսել ձայնով:

— Ես էլ այսպէս եմ կարծում, պատասխանեց մի ուրիշը:

— Գնանք, տեսնենք:

— Գնանք:

Չիաւորները դարձրին իրանց ձիերի զուլինները դէպի այն կողմը: Նեղ շաւիղը, որ տանում էր այն կողմը,

տեղ-տեղ կորչում էր մնացածների եւ մինը միւսի հետ հիւսուած պատատուկ թփերի մէջ: Չիով անհնար էր անցնել: Նրանք ցած իջան ձիերից, տուեցին մէկին պահելու, եւ միւսները առաջ գնացին: Մի քանի րոպէից յետոյ նրանք գտանվում էին մի փոքրիկ բլուրի գագաթի վրայ, որտեղից բացուեցաւ նրանց առջեւ մի այսպիսի տեսարան: —

Մի սարսափելի պարահանդէս էր այդ, որի նմանը երբէք Դիոնիսիոսը չէ երեւակայել իր բաքոսական բոլոր անբարոյականութեամբ: Մի կողմում թմբուկները եւ զուռնաները ածում էին, մի կողմում պար էին բռնել այն ձեւով, որ մեզանում կոչվում է եալլի, իսկ քրդերը կոչում են գունադ: Պարում էին կանայք: Նրանք բազմաթիւ էին, եւ մինը միւսի ձեռքից բռնած, կազմել էին մի երկայն շարք, որ շղթայի նման պտըտուելով, ձեւացնում էր մի մեծ բոլորակ: Բոլորակի մէջ տեղում ցցած էին երկայն ձողեր, որոնց զլուխների վրայ վառվում էին ջահեր: Մաւթի մէջ թաթախած ցնցոտիքը բոցավառվում էին եւ իրանց ծիրանի շառաւիղներով լուսաւորում էին պարող կանանց գունաթափուած երեսները: Զահերի մօտ, բոլորակի միջնավայրում, նստած էին տղամարդիկ եւ դժոխային ոգեւորութեամբ նայում էին կանանց մերկ շղթայակապի վրայ, որ անդադար չըջում էր նրանց շուրջը:

Նրեւում էր, որ այդ ողորմելի արարածները ակամայ եւ ստիպմամբ յանձն էին առել այդ խայտառակ պարահանդէսը: Ամօթը, անպատուութիւնը նրանց այն աստիճան մոլեգնութեան մէջ էին ձգել, որ իրանց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասնում: Նրանց աչքերում վառվում էին բարկութեան բոցեր, շթուկները գողգողում էին տենդային անհանգստութեամբ եւ գունա-

թափ երեսների վրայ երեւում էին սոսկալի ցնցումներ: Շատերը նրանցից այնքան թուլասիրտ էին, որ չէին դիմանում անտանելի ցաւին, եւ ուշաթափ լինելով, ցած էին գլորվում: — Իսկ այդ բոլորը, որ մարդկային խղճի վրայ կարող էր ազդել գութ, որ կարող էր ամեն մի սիրտ, որքան եւ քարացած լինէր նա, մեղմացնել եւ լցնել նրան առաքինական զգացմունքներով դէպի տկար եւ գեղեցիկ սեռը, — ընդհակառակն, աւելի բորբոքում էր գերիշնների վայրենի կրքերը եւ աւելի զրգռում էր նրանց անասնական ոգեւորութիւնը:

Պարը շարունակվում էր իր բոլոր դժոխային խաղարկութեամբ: Մերկ կանանց շարքը անդադար պտրտվում էր թմբուկների եղանակով: Տղամարդիկ նրանց բողբոջակի միջնավայրում նստոտած, երգում էին, ծափահարում էին, գոռում էին եւ գոչում էին, եւ հերոսներից ամեն մէկը երբեմն իր թաշկինակը ձգում էր հաւանած կնոջ վրայ, եւ իսկոյն սրտերի հակառակ մի զոյգը — մի հրեշտակ եւ մի դեւ — առանձնաւում էր մերձակայ թփերի մէջ:

Մարդկային անգթութիւնների մէջ չը կայ մի աւելի սարսափելի բան, քան թէ այն, երբ անմեղ ողջախոհութիւնը զոհվում է կատաղի բռնաբարութեան: Այսպիսի անգթութեան մէջ ընդունակ է մարդը միայն, բայց գազանները եւ անասունները աւելի բարոյական են իրանց էգերի վերաբերութեամբ:

Մինչ զիշերային մթութեան մէջ, ջահերի լուսաւորութեան հանդէպ կատարվում էին այդ անամօթ գուարձութիւնները, բլուրի գագաթից անյայտ մարդերի մի խումբ խորին զուանքով դիտում էր բոլորը: Ընթերցողը արդէն գուշակեց, թէ ովքեր էին դրանք:

— Պէտք է վրայ տալ, ասաց Սարհատը:

— Շատ են անխճածները, ասաց Դալի-Բարան:

— Մի եւ նոյն է, եթէ մեզ պէտք էր մի օր մեռնել, լաւ է, որ այստեղ լինէր, պատասխանեց Սարհատը:

— Բայց դու կը կորցնես Ասլին, որի համար եկել ես, ասաց Դալի-Բարան:

— Այս կնիկներից ամեն մէկը նոյնքան մեր ցաւակցութեան արժանի է, որքան Ասլին, պատասխանեց Սարհատը:

Ազնիւ երիտասարդը մոռացաւ իր անձնական սէրը, նրան գրաւում էր այժմ կնիկների վերաւորուած եւ անարգուած պատիւը:

— Պէտք է յանկարծ վրայ տալ, ասաց Դալի-Բարան, եւ աշխատել առաջ ջահերը խորտակել. խաւարի մէջ աւելի հեշտ կը լինի գործը:

— Երկինքն էլ մեր բախտից ամպում է, ահա լուսինը այլ եւս չէ երեւում, նկատեց Քիթաբ-Դալիսին:

— Կռուեցէք սրերով միայն, խորհուրդ տուեց Սարհատը, — հրացան գործիքներով աղմուկ կը բարձրացնէք, բանակը շատ հեռու չէ այստեղից. թող ձայնը այնտեղ չը հասնի:

Քրդերի մօտ էլ չը կային հրացան գործիքներ. նրանք, որպէս իրանց տանը, վեր էին առել թրեր եւ դաշոյններ միայն, եւ այնպէս հեռացել էին բանակից, ամեն մէկը իր հետ բերելով իր զօհը:

Այդ միջոցում Մըստօի զրութիւնը անտանելի էր. նա տեսաւ, որ Սարհատը բոլորովին մոռացաւ Ասլին, բոլորովին թողեց այն նպատակը, որի համար եկել էր: Մա տեսաւ, որ այժմ իր սիրելի տէրը ձեռնարկում էր

մի այնպիսի յանդուգն եւ վտանգաւոր գործի, որից հազիւ կարող էր ողջ դուրս գալ: Ի՞նչ անել. մնալ նրա մօտ, նրա հետ միասին կռուել եւ նրա հետ մեռնել.

— այդ շատ էր ցանկանում բարի Մըստօն: Բայց միւս կողմում, մի աղջիկ, մի նազելի հրեշտակ, որին այնքան սիրում էր Սարհատը, որին ինքը վաղուց էր ճանաչում, որ այժմ գտանվում էր շէյխի բազմաթիւ գերի հարեմականների մէջ, — եւ այդ թշուառը նոյնպէս օգնութեան կարօտ էր, նոյնպէս պէտք էր ազատել նրան: Դէպի ո՞րը դիմել: Մի կողմում կանգնած էր իր մանկութեան ընկերը, միւս կողմում — նրա սիրուհին: Մա ընտրեց վերջինը, եւ առանց յայտնելու Սարհատին միայնակ դիմեց դէպի շէյխի բանակը:

Նրա գնալուց յետոյ անակնկալ յարձակումը կատարուեցաւ կայծակի արագութեամբ: Զահերը խիղջն խորտակուեցան: Չորի մէջ տիրեց ընդհանուր խաւարը խորին զարհուրանքի հետ: Սարսափելի կոտորածը սկսուեցաւ:

Խիստ ահռելի բան է ձեռնամերձ կռիւր, մանաւանդ նեղ տեղում, այն եւս գիշերային խաւարի մէջ: Մի այսպիսի օրհասական կռուում սուր երկաթը սոսկալի գործ է կատարում մարդկային մարմնի հետ: — Կենդանի մարդը մահ զգեցած, կռուում է մահ գործելու համար:

Մի քանի ժամ կռիւր երկու կողմից եւս շարունակվում էր գազանային յամառութեամբ: Ընդհանուր խռովութեան մէջ շատ անգամ ընկերը իր սուրը ընկերի կողքն էր մխում: Յուսահատական դաժն աղաղակները խառնուել էին զէնքերի շահունի հետ: Թէ սպանողը եւ թէ սպանուածը շաղխուած էին տաք արիւնի մէջ: Դիակները ոտքերի տակ աւելի եւ աւելի խորտակվում էին:

Չորը կրկին լուսաւորուեցաւ: Լուսինը դուրս եկաւ մոխրագոյն ամպերի ետեւից, կարծես, ցանկանում էր ականատես լինել մի գեղեցիկ գործի: Նոյն միջոցում հանդիսացաւ մի սրտաշարժ տեսարան: Մերկ կանանց խումբը բաւական էր, որ հասկացաւ, թէ կռիւր իրանց ազատութեան համար է. — նրանք կատաղի ֆուրիանների նման իրանք էլ խառնուեցան կռուի մէջ: Սարսափելի բան է կնոջ մոլեգնութիւնը, երբ առաջ է գալիս անձնական վրէժխնդրութիւնից: Այսպիսի բոլորներում կինը մոռանում է իր կնութիւնը. նա դառնում է մահուան հրեշտակ եւ սկսում է իր ձեռքը մխել այն սրտի մէջ, որը անարգաբար ոտքի տակ տուեց իր պատիւը: Այն կանայքը, որ մի քանի ժամ առաջ, բռնութեան կոպիտ ձեռքից ստիպուած, յանձն էին առել մի ցած պաշտօն, այժմ, երբ նրանց ականջներին հնչեց ազատութեան ձայնը, — խլեցին իրանց ոտքերի տակ ընկած գերիչների զէնքերը եւ սկսեցին կոտորել կենդանի մնացած գազաններին: Պատուի զգացմունքը սկսեց պատերազմել անասնական կրքերի հետ. հրեշտակը դեւերի հետ...

Լուսինը կրկին մտաւ ամպերի տակ եւ գիշերային խաւարը քաշեց իր սեւ վարագոյրը: Տեսարանը ծածկուեցաւ մթութեան մէջ...

Վանայ ծովակի արեւմտեան ափերի մօտ, Միփան լեռան ստորոտներում, մի փոքրիկ վտակի կանաչազարդ եզերքի մօտ, երեւում էին խաշնարածների մի քանի չաղրներ, որոնց արտաքին աղքատ կերպարանքը ցոյց էր տալիս, թէ այդ ողորմելի հովիւները չեն պատկանում

քրդերի բախտաւոր որ եւ իցէ ցեղին: — Դրանք, հայերից աւելի հալածուած, եզերների վրաններ էին, որ պատերազմի խռովութիւնների ժամանակ քաշուել էին այն լեռնային խուլ առանձնութեան մէջ իրանց կեանքը եւ փոքրաթիւ անասունները պահպանելու համար:

Յիշեալ վրաններից մէկի մէջ, որ իր վեճակով չէր զանազանվում միւսներից, Ղանլի-Դարայի սոսկալի կոտորածից մի շաբաթ յետոյ, կարելի էր տեսնել մահճի մէջ պառկած մի տղամարդ, մահուան պէս գունաթափուած դէմքով եւ խորն ընկած մթին աչքերով: Նա հազիւ կարողանում էր շունչ առնել եւ խիստ դժուարութեամբ էր կարողանում շարժուել մի կողքից դէպի միւսը. երեւում էր, ծանր կերպով վերաւորուած էր նա: — Հիւանդը Սարհատն էր: Նրա բարձի մօտ նստել էր մի օրիորդ մաշուած, վշտահար դէմքով արտասուքով լե աչքերով. — դա Ասլին էր, որին Ղանլի-Դարայի անցքի ժամանակ Մըստօին յաջողուել էր գողանալ: Հիւանդի աջ եւ ձախ կողմերում, որպէս տխրութեան երկու հրեշաակներ, նստած էին երկու ուրիշ աղջիկներ, եւ նոյնպէս լաց էին լինում. — դրանք նրա քոյրերն էին: Վրանի մի կողմում, աչքերը բռնած, կուչ էր եկել նրա փոքրիկ եղբայրը: Իսկ դրսում, վրանի մուտքի մօտ նստած, հեկեկում էր ինքը Մըստօն: Մի մանկահասակ կին գեղեցիկ սեւորակ աչքերով ոտքի վրայ պտրտվում էր. — դա Մըստօի կինն էր:

Հիւանդը գտանվում էր հոգեվարքի ծգնաժամի մէջ...

Ղանլի-Դարայի կռուի մէջ Սարհատի ընկերներից ազատուեցան երեք վերաւորածներ միայն. միւսները բոլորը ընկան: Ընկան եւ այն քաջազնուհիներից շատերը, որոնք

բռնաբարութեան բարոյական մահը սրբեցին իրանց արեամբ . . .

Վերաւոր առիւծը վերջին անգամ բաց արեց աչքերը, նայեց Ասլիի վրայ, նայեց քոյրերի եւ եղբօր վրայ, եւ փակեց նրանց . . . Մի «ան», եղաւ նրա վերջին խօսքը . . .

«Դու իմ վրանիս տակն ես մեռնում, ո՛վ քաջ, եւ իմ վրայ ես թողնում վրէժխնդիր լինել քո մահուան համար — Մըստօն կը կատարէ այդ» . . . ասաց նա հառաչելով եւ զրկեց մեռանողը զլուխը:

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ
Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի Մ Ա Յ Ի Յ Յ Ե Տ Ո Յ

Մ Ե Բ Հ Բ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ի Թ Ե Ա Մ Բ

1.	“ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ,
(սպառուած)	—
2.	“ԽԵՆԹԸ, ԵՒ “ՋԱԼԱԼԻԿԻՆ” Ժ ԳՐԲԻ ԴԵՂ ԱՄԸ
փոփոխած, Բ. տպագր. (սպառուած)	—
3.	“ԴԱԻԹ-ԲԵԿ, Հտր. Ա, Բ ԵՆ Գ ՎԵՐՋԱՐԱՆՈՎ,
Բ. տպագր. (սպառուած)	—
4.	“ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԵՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԵՍ”, պատկերա-
զարդ վէպ (սպառուած)	—
5.	“ԿԱՅԾԵՐԻ” Ա. Հտր. Բ. տպագր. (սպառուած)	—
6.	“ԿԱՅԾԵՐԻ ՎԵՐՋԸ”, (սպառուած)	—
7.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, Հտր. Ա. (սակաւ.)	2.—
8.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, Հտր. Բ. (սակաւ.)	2.—
9.	“ԱՐԾԻԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ”, (սպառուած)	—
10.	“ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ”, Բ. տպագր.
(սպառուած)	—
11.	“ՊԱՐՈՅԻ ՀԱՅԿԱԶՆ”, (սպառուած)	—
12.	“ՈՎ ԷՐ ՄԵՂԱՆՈՐ” (սպառուած)	—
13.	“ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ, Վէպ	2.—
14.	“ՏԱՃԿԱՀԱՅԲ,”	50
15.	“ԽԱԶԱԿՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, չորս մասերը ժ
ԳՐԲԻ ԴԵՂ ԱՄԻՈՒՒ. Բ. տպագր. (սպառուած)	—
16.	“ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ, Բ. տպագր.	1.—
17.	“ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՂԱԳԻՏԸ, Բ. տպագր. (սպառ.)	1.—

- 18. "ՍԱՄՈՒԷԼ, Ա, Բ ԵԼ Գ, Հատորները մի գրքի մէջ րուբ
ամփոփուած, Բ. տպագր. 3.5
- 19. "ԴԱԻԹ-ԲԷԿ, Հտր. Ա, Բ ԵԼ Գ վերջորանով,
Գ. տպագր. 3.5
- 20. "ԿԱՅԾԵՐ" Ա. Հտր. Գ. տպագր. 2.-
- 21. "ԿԱՅԾԵՐ" Բ. Հտր. ԵԼ վերջ, Բ. տպագր. 3.-
- 22. "ԽԵՆԹԸ, ԵԼ "ԶԱԼԱԼԷԴԻԴԻՆ" մի գրքի մէջ ամ
փոփուած, Գ. տպագր. 2.-
- 23. "ԶԱԼԱԼԷԴԻԴԻՆ" առանձին, Գ. տպագր. —.5

Հրատ. ԱՅՐԻ ԱՆՆԱՐԱՅՅԻ
Mme. Raffi

32, Richmond Gardens, Shepherd's Bush, London, W. (England).

Հ Ե Տ Ջ Հ Ե Տ Է Լ Ո Յ Ս Պ Ի Տ Ի Տ Ե Ս Ն Ն Ն
Ր Ա Փ Փ Ը Ը

Հ Ե Տ Է Ի Ե Ա Լ Ս Պ Ա Ռ Ո Ւ Ա Յ Ե Ի Ա Ն Տ Ի Պ Ա Շ Խ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն

- 1. "ՍԱԼԻԻ" Ա. Բ. ԵԼ Գ. մեծադիր Հատորներ (անտիպ)
- 2. "ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, Հտր. Ա. Բ. Գ. ԵԼ
- 3. "ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ":
- 4. "ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ":
- 5. "ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ":
- 6. "ԱՐԾԻԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ":
- 7. "ՄԻՆ ԱՅՈՂԵՍ ՄԻՄՆ ԱՅՆՊԷՍ":
- 8. "ԲԱՆԱՍՏԷՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ ԵԼ սպառուած):
- 9. "ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ ԵԼ սպառուած)
- 10. "ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ ԵԼ սպառուած)
- 11. "ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ ԵԼ սպառուած)
- 12. "ՎԷՊԻՅՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ" Հտր. Գ (անտիպ ԵԼ սպառուած)
- 13. "ՆԱՄԱԿՆԵՐ" (անտիպ):
- 14. "ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ" ԵԼ այլն, ԵԼ այլն

9/22 - 5h
George G n

18735

2013

